

Др. Микола Чубатий

Про правне становище церкви в козацькій державі

[Dr. Nicolaus Čubatyj — De statu ecclesiae iuridico in cosacorum republica]

- I. Ecclesia in habitudine ad potestatem publicam et societatem iuxta acta secundae partis XVII saec.
- II. Partes laicorum in muneribus ecclesiasticis instituendis.
- III. Partes laicorum in bonis ecclesiasticis administrandis.
- IV. „Homines ecclesiastici“.
- V. Privilegia status clericalis.
- VI. Iudicia ecclesiastica eorumque iurisdictionis amplitudo.

Sub finem XVI saec. in Ucraina unio ecclesiae non unitae cum Roma concluditur, quo pacto communitas ucrainica in fautores et adversarios unionis, ipsa autem ecclesia in duas partes dividitur. Pro unione pugnat tota fere hierarchia, contra vero clerus inferior et cosaci, favente nempe maiore parte laicorum. Coram republica polona uniti ut legales representantes ecclesiae ucrainicae habentur, disuniti autem utpote oboedientiam episcopis recusantes, reperiuntur in statu illegitimo. Attamen habito quoque respectu suae legalisationis ecclesia unita non valebat ea iura sibi vindicare, quibus catholicus clerus in Polonia gaudebat, imo etiam promissa atque cautellae in brestensi documento a rege polono factae, praetermissa nec ad actum deducta sunt. Quid miri igitur, quod opinio publica in Ucraina, tunc ceteroquin unioni minus favens, contra actum brestensem se convertit; in statu vero illegitimo existentem disunitam ecclesiam sub suam protectionem sumpsit. Proregentibus saecularibus a patriarcha Theophano restituta est hierarchia disunita (1620). Hic quaerenda est ratio, cur in restituta republica ucrainica sub Bohdano Chmelnickyj (1648) unio ne tolerata quidem sit atque etiam iidem hetmani (praesules reipublicae), quorum benevolus animus erga unionem compertus est (Vyhovskij) hac in re nihil mutare potuerint. In republica cosacorum privilegiata religio facta est orthodoxa. Res, cuius interest, apparet relatio ecclesiae ad potestatem civilem; haec neque Independenti positioni Ecclesiae catholicae in Occidente, neque caesaropapali praepo-

tentiae auctoritatis civilis in ecclesiam, sicuti in vicina Moscovia aut in Byzantio similis est. In Ucraina ecclesia dependens evadit non a potestate reipublicae, sed a communitate. Luculenter id proditur tempore pertractationum Ucrainae cum Moscovia de protectoratu imperatoris recipiendo (1654), demum in XVIII saec. quando politica autonomia Ucrainae aboleri incipit, illa commutatur.

Influxus hominum laicorum in rebus ecclesiasticis eo proditur, quod illi in muneribus ecclesiasticis, fere omnibus, instituendis magnas habent partes utpote in eligendis metropolita, episcopis, hegumenis quorundam monasteriorum et praeprimis clero parochiali. Populus quoque per „tytarum“ a se electum administrat bona ecclesiastica. Ecclesia unita strenue pugnabat contra hunc nimium laicorum influxum in res ecclesiasticas et tandem ad finem XVIII saec. eum fregit. Clerus in Ucraina cum familiaribus aliisque laicis a se dependentibus format ordinem „hominum ecclesiasticorum“. Collectio legum ucrainicarum ex prima parte XVIII saec. sub titulo: „Права, по которымъ судится малороссійскій народъ“ (Leges sec. quas populus Parvae Russiae iudicatur), plures clausulas complectitur, ne coetus hominum ecclesiasticorum augetur.

Homines ecclesiastici, in specie vero clerici, compluribus gaudebant privilegiis. Personam clerici eiusque familiam tuetur lex pariter ac personam ordinum privilegiatorum. — cosacorum et nobilium. Maximi vero momenti est privilegium fori. Iudicia ecclesiastica adhuc habebant personalem iurisdictionem, in homines ecclesiasticos quoad causas fere omnes, nec non iurisdictionem obiectivam in omnes orthodoxos quoad nonnullas causas. Comparantibus amplitudinem potestatis ucrainicorum iudiciorum ecclesiasticorum tempore antiqui, ucrainici principatus (saec. XI—XIV) et reipublicae cosacorum apparet illam sub utroque respectu esse limitatam. Iurisdictio obiectiva ferme ad causas matrimoniales limitatur. Aliae autem causae olim iurisdictioni ecclesiasticae redactae transmigrarunt iam ad forum iudiciorum saecularium. Singulare est, quod tunc iudicia saecularia poenas ecclesiasticas reis imponebant.

I. Церква а державна влада та громадянство по правовим актам II половини XVII в.

Останні десятки літ до Хмельниччини се час завзятої боротьби між зєдиненою з Римом частию української церкви а незєдиненою. Незєдинена, православна церква стояла в сталій опозиції до польської держави; уніятська, хоч на позір мала дещо більше сприяючі обставини, на ділі — крім особистої прихильности зі сторони короля Жигмонта III і ще декого з його оточення — була полишена власній долі. Українські владики, які, крім двох, підчинилися апостольській столиці, створили для православної церкви доволі прикре положення саме з огляду на його правну сторону. Се старий порядок у церковному

життю, що в імені вірних мають право говорити лиш владика, а тут вони могли репрезентувати переконання і думку лиш части вірних — тих, що прийняли унію. Зате православне нище духовенство та нарід не були властиво управлені виступати в якихнебудь церковних справах перед державою, противно вони мали слухати владик, з якими однак їх вже нічо не лучило. Звідси то витворювався стан, який мусів доводити до різких конфліктів між обома сторонами за приходи, церкви й т. д. Всякі виступи православних перед державою поза плечима владик-уніятів правно носили характер непослуху єпархіяльним єпископам та нелегального поступовання. Говорю тут в розумінню світського, а не церковного права, бо в сім случаю в розумінню церковного права правовість чи безправство залежить вповні від точки погляду католицького чи православного. Відновлення православної єрархії патр. Теофаном (1620), було теж вчинком нелегальним, який аж згодом в 30-тих роках легалізовано перед державою, хоч й тоді православному церковну організацію лиш толеровано як *malum necessarium*. Уніятська церква мала щоправда за собою стемпель легальщини та добути собі всі права, які мала латинська церква й духовенство, або хоч зреалізувати свої управління в таких розмірах, як їх предвиджував берестейський акт і його аннекси, було неможливим. Польський уряд як неутральний свідок придивлявся боротьбі обох таборів може якраз в імя засади *divide et impera*! Уніятське духовенство — як сказано — мимо на позір прихильного настрою польського уряду, повних прав духовного стану в Польщі аж до її упадку не добуло собі.

Настала Хмельниччина; козацький рух звернувся не лиш проти Польщі, але й проти унії. Не диво проте, що по сформуванню козацької держави унія не була тут вірою толерованою; вона згодом цілковито зникла з території нової держави. Навіть, при гетьманах, яких симпатії до унії були безсумнівні (Виговський), або досить правдоподібні (Мазепа), ми нічого не чуємо про якенебудь існування уніятських громад на території козацької держави. Як сказано, унія правно в державі не була признаною. Тому й говорячи дальше про правне положення церкви й духовенства в нашій козацькій державі, матимемо на

увазі в першу чергу православну церкву, хоч кидаючи погляд на церковні події до повстання козацької держави або на сучасні поза границями Гетьманщини, то тут, то там торкнемося правних відносин і в уніятській церкві. Православна церква дістає зате в козацькій державі упривилейоване становище перед всіма другими толерованими віроісповідними групами. До неї примінено всі постанови литовсько-руського, польського та німецького права в користь католицької церкви. Колиж у XVIII в. піднято пробу перевести кодифікацію власного права, то кодифікатори не таяться з тим, що се лиш *mutatis mutandis* пересажені на рідний ґрунт артикули Статута, Саксона та Порядку¹⁾. Тим чином православне духовенство в козацькій державі стає, подібно як католицьке на заході, станом зі своїм становим правом, а церква здобуває собі доволі значну самостійність супроти держави, питому радше католицькій церкві на заході, чим православної на сході, хочби в одновірній Москві. Та на ділі становище православної церкви на гетьманській Україні не ідентичне ні з типом західним, ні східним. При повній майже незалежності церкви від державної влади стрічаємося з величезним прямо голосом світського громадянства в церковних справах. Не диво проте, що не лиш фактичне, але й правне становище церкви в Гетьманщині переходить в окремішний тип, що є власністю лиш української землі, яко країни на пограниччю двох церковно-правних поглядів на відносини між духовною а світською владою — західно-європейською, католицькою та східно-європейською, православною.

¹⁾ Статут — се звисний Литовський Статут трьох редакцій з 1529, 1566 і 1588 р. Саксоном називали у нас польський підручник німецького права, зладжений львівським синдиком Павлом Щербичом 1581 р. на підставі курсуючого в Польщі підручника *Speculum Saxonium*, що значно вже відходив від оригінального німецького *Sachsenspiegel*, далше на підставі підручника міського права *Ius municipale*, та підручника хелмінського права п. з. *Das alte Culmische Recht*. Підручник Щербича п. з. *Saxon seu Prawa Polski Maydeburskiy nasywaiaće Speculum Saxonium* був уживаний також на Україні, в першу чергу в міських судах, а за ними й в державних судах Гетьманщини, подібно як і другий підручник німецького права п. з. *Porządek Sądów u spraw miejskich prawa maydeburskiego*, доволі поширений в Польщі та на Україні.

Таке становище української, православної церкви серед громадянства і в державі знаходить свій відгомін в цій низці документального матеріалу з'язаного з переславським актом з 1654 р., в пізнійших статтях з другої половини XVII в., що нормують правні взаємини між Україною а Московією, в гетьманських і полковничих універсалах, а вкінці в нашому правному збірнику з першої половини XVIII в. п. з. „Права, по которымъ судится малороссійскій народъ“¹⁾).

З черги перейдемо до подрібного з'ясування правного становища української православної церкви як інституції в козацькій державі, як воно представляється в правових жерелах сього часу, щоби опісля звернути увагу на правне положення духовного стану в Гетьманщині.

Подібно як в других державах сього часу і у нас гетьманське правління вважає церкву за Божу інституцію, що має свої надземські цілі, а якій з природи річи належить виїмкове становище перед другими установами. Сей погляд, опертий на релігійнім підложу, перейшов також у правну ідеологію козацького уряду, впрочім він тягнеться червоною ниткою у всіх збірниках німецького та литовсько-українського права, на яких базували свої правні погляди й наші правники. Церква як інституція тішиться широким імунітетом від органів публичної влади, що уможливило її зберегти свою самоуправу та судову

¹⁾ Збірник права п. з. Права, по которымъ судится малороссійскій народъ, мало використовуваний у нашій науці. Відкрито його в половині XIX ст. та печатав його щойно проф. А. Кістяківський в Київ. Унів. Изв. (1876—79). Сей правничий збірник походить з другої четвертини XVIII в. та містить права, по яким судилася Україна в добі Гетьманщини. Праці над кодифікацією сього збірника почались на приказ царського уряду 1728 р. та тягнулися аж до 1743 р. з перервами. Першим предсідником кодифікаційної комісії був генеральний суддя Іван Борозна, другим генеральний обозний Яків Лизогуб, під якого проводом переведено більшу часть праць. Кодифікацію покінчено 1743 р. під проводом генерального хорунжого Миколи Ханенка. Готовий збірник предложено в Москву до затвердження, однак в міжчасі змінився курс російської політики супроти України і готовий збірник санкції ніколи не дістав. Всеж таки для студій над історією українського права має він першорядне значіння, бо кодифікатори здебільша лиш скодифікували право, яким вже тоді суджено в публичних судах.

юрисдикцію. Ми свідками, як в перших десятках літ існування козацької держави вона не дає себе запрягти у віз, який поганяли сучасні гетьмани, але супроти козацького уряду зберігає значну незалежність, а навіть виступає як рівнорядний чинник, свого рода держава в державі. Зате вона вслухується дуже пильно у бажання громадянства, особливо її думаючої, більшої освіченої частини. Митрополит виступає часто самостійно, незалежно від гетьмана, немов духовний гетьман, аналогічно до того, як й гетьман України ще довгий час зберіг старий, тепер вже пережитий характер, в першу чергу лиш гетьмана козацького стану. Ми свідками, що за часів першого гетьмана, великого Богдана, козацьке правління не вважає себе компетентним обов'язуючо говорити в імені церкви навіть зі заграничними урядами (Москвою); се авторитетно може робити лиш митрополит. На доказ наведемо оден, другий факт. Звісно, що до переяславського акту українська православна церква віднеслася спершу досить вздержливо; авторитетні духовні не брали в тім ділі участі. Колиж по переяславській раді (січень 1654) московські послы стали приводити нарід України до присяги на послух Москві, митрополит збороняє своїм церковним людям, себто тим, що жили в митрополичих добрах, присягати цареві, мовляв, се люде лиш від нього зависимі. „И митрополить говорилъ упорно: — читаємо в посольській реляції московського боярина Бутурлина — которые де шляхта и слуги и дворовые люди у него есть, и за тѣми въ Софейскомъ дому маетностей никакихъ нѣтъ, а служатъ де они всѣ ему митрополиту съ того, что онъ имъ дастъ отъ себя, и царскому величеству присягати имъ не годится“¹⁾.

Кілька тижнів потім виринув спір з московськими воєводами о кусок церковної землі, який вибрала собі московська залога під будову острога. Серед спору митрополит прямо заявляє воєводам, кн. Куракину та кн. Волконському, що гетьман Богдан Хмельницький міг піддатися цареві з усім запорожським військом, однак се ні його, ні підчинених йому духовних не вяже, бо мовляв „онъ де митрополить со всѣмъ соборомъ бити челомъ

¹⁾ Акты отн. къ ист. Южной и Западной Россіи, X, 256.

тебѣ государю о томъ, что ему быть подѣ твоєю государевою высокою рукою не посылавалъ, и живеть онъ съ духовними людьми о себѣ, ни подѣ чьею властью“¹⁾). Безперечно, що се слова кинені московським воеводам у сварці, та все таки вони ілюструють погляди українських духовних кругів на їх правні взаємини до держави та їх тенденцію за взором католицького духовенства як найбільше виеманципуватися з під залежності від державної влади. Переяславські переговори з січня 1654 р. та т. зв. Мартові статті, уложені сього таки року в Москві, хоч здебільша нормували усі справи України у відношенню до Москви, справу правного положення церкви в козацькій державі лишали на боці. Причини треба шукати в сій обставині, що митрополит як природний голова церкви доси не мішався у справи переговорів з Московою та від себе не вислав до Москви ніякого посольства. Робить він се аж кілька місяців пізніше, висилаючи в липни від себе окреме духовне посольство у Москву під проводом звісного вченого полеміста Іннокентія Гізеля, ігумена Никольського Пустинного монастира в Києві; вона мала самостійно унормувати правне становище церкви в українській державі, що знайшлася під протекторатом Москви та в тій цілі уложити з царським правлінням свої „духовні статті“ аналогічно до загально-державних, мартових статей гетьмана Богдана Хмельницького. Аналогія вельми інтересна та знаменито освітлює взаємини церкви до держави в часах великого Богдана. Сі „духовні статті“ — як ми їх станемо називати — не дійшли до нас в остаточній редакції; маємо їх лиш в формі постулатів зі сторони митрополита, які по всякій певности були прийняті без значних змін. Вносимо се з того, що правне положення православної церкви по 1654 р. на ділі було таке, як воно зясоване у сих то митрополичих статтях. Вони констатують широкий імунітет церкви, як добре набуті права та привилеї з давних віків ще від старо-українських князів, а потім від литовських великих князів та польських королів. Українська православна церква з митрополитом на чолі є підчинена царгородському патріярхови.

¹⁾ L. c. X, 389—390.

Вона, як самоуправна церковна одиниця, користує з власної судової юрисдикції аж до найвисшої інстанції включно, якою є митрополит. Церковні уряди могли бути на будуче обсаджувані лиш правно предвидженим способом і то тільки українськими уроженцями, а так само духовних з України ніяким чином не можна було переносити на церковні уряди поза межі України. Та київська православна митрополія сягала поза межі Гетьманщини на землі Польщі та Великого Князівства, тому духовні статті застерігали митрополитови право свobodно зноситися з дієцезіями київської митрополії, що лишилися під чужою владою. Отсе головні постанови сих митрополичих статей з 1654 р.¹⁾.

Московський уряд сим разом видно уступив та згодився, щоби київська митрополія й на будуче була під благословенням царгородського патріярха та без ніяких змін зберегла свою дотеперішну самоуправу, хоч провідникови делегації Іннокентієви Гізелеви приходилося особливо що до першої справи зводити завзяту полеміку з Москвичами, якої слід зберігся в однім із документів до сього посольства, в архіві іностранных дел²⁾. Уступка царського уряду була лиш хвилева, доки відносини на Україні були в плиннім стані, а найбільше освічена часть українського громадянства — духовенство заняло неприхильне становище до переяславського акту. Та вже небавом користаючи зі слабости з української сторони за гетьмана Івася Брюховецького в т. зв. других московських статтях Брюховецького (1666 р.) знов висунуло царське правління жадання, щоби київський митрополит був в послушенстві московського патріярха³⁾. Заходи московського уряду знов не увінчалися успіхом задля рішучо неприхильного настрою Українців і на церковнім поли увійти в зависимість від Москви. Такий status quo зберігся аж до 1686 р. до вибору в митрополити Гедеона кн. Четвертинського. Тоді то без згоди українського духовного та світського громадянства, яке зібране на елекційнім синоді рішучо заявилося проти

¹⁾ L. c. X, 741—742.

²⁾ L. c. X, 751—4. З Арх. Мин. Ин. Дѣлъ, Дѣла Малор. св. нр. 9, тетр. нр. 17.

³⁾ Бантышъ-Каменскій, Источники Малороссійской Исторіи, Москва 1858, I, стор. 9, точка 5.

послушенства московському патріярхови ¹⁾, а лиш за згодою нововибраного митрополита та гетьмана Самійловича ²⁾ наказано з Москви „кіевской митрополіи быть подь послушаніемъ патріярха московского междо другими великороссійскими епархіями первоначальную и суда въ своей епархіи содержаны бѣ были, а патріярху въ тѣ суда не вступать и челобитень не принимать, соблюдая ту первоначальную митрополию въ такомъ содержаніи, какъ была подь благословеніемъ вселенскаго константинопольскаго патріярха. Такъ же всѣмъ духовнымъ особамъ быть подь митрополицкимъ послушаніемъ; а въ митрополиты выбирать волною елексією на посвященіе; гдѣ печатаніе книгъ, училища дѣтскіе имѣть и всѣ обыкновенія прежнія бѣ перемѣненія содержати; а въ свѣтскія и въ военныя дѣла не вступати и къ полскимъ духовнымъ особамъ, безъ совету гетманскаго не писати а права ихъ и волности переменены и нарушены быть не имѣють“ ³⁾.

Царський указ був справді чимсь зовсім новим в життю української церкви. Се може перший раз від часів її існування світська власть видала так важне зарядження у чисто релігійно-церковній справі, як в справі послуху київської митрополії другому патріярхови. Сю сторону церковного життя респектували навіть польські королі, як довго ціла Україна була під Польщею, бо берестейський акт і старання піддати цілу українську церкву під послух римського папи все таки відбувалися за згодою синоду під проводом київського митрополита та в присутности єпископату. Царський указ може хіба рівнатися з ухвалою польського сойму з першого року панування Івана III Собеского (1676), яка забороняла православним Польщі зноситися з царгородським патріярхом ⁴⁾. Колиж підійдемо до сього факту з точки погляду на правне відношення до себе духовної та світської влади на Україні, то він є по-

¹⁾ Писмо Авраамія митр. Білгородського до патріярхи московського Іоакима, Арх. Ю. З. Р. I, 5, нр. 12.

²⁾ Арх. Ю. З. Р. I, 5.

³⁾ Н. Василенко: Екстрактъ изъ указовъ... ст. 248—9. Матеріялы для исторіи економ., юридич. и общ. быта Старой Малороссіи, II. Чернигів, 1902.

⁴⁾ Szaraniewicz, Patryarchat wschodni... ст. 129—130.

чатком переваги світської (сим разом ще посторонної) влади над духовною. Щоправда се не далось відразу відчути у практичному життї, бо реакція проти такого наказування згори була доволі сильна не тільки серед духовного, але й світського громадянства. Се розумів також царський уряд, бо змінюючи найвищого зверхника української, православної церкви, майже зовсім не доторкнувся її внутрішнього устрою. Новий патріярх мав тільки посвячувати вибраного кандидата в митрополити. Поза тим самоуправний характер київської митрополії був незмінений; вона не зрівнювалася з другими великоросійськими єпархіями, але ставала „первоначальною“ по патріяршій столиці. Як досі, так і на будуче митрополит був найвищою інстанцією для всіх церковних судів України; відклик від рішення митрополита до патріярха був недопускаємий, подібно як передше до царгородського патріярха. За місцевими людьми зберігалось право вільного вибору митрополита і других єрархів, так само всі установи української церкви в Гетьманщині мали бути ненарушені. В однім лиш случаю указ з 1686 р. обмежував дотеперішні права митрополита в порівнанню з його управненнями в духовних статтях з 1654 р., а саме, що обмежено свободну кореспонденцію митрополита з духовними на території Річипосполитої; се міг він робити лиш за відомостю гетьмана. Покищо Москва сим вдоволялася; дальші свої централізаційні пляни відложено на пізнійше. Церковні реформи Петра В. були одним кроком наперед в напрямі централізації. По інструкціям звісного Духовного Регляменту заведено й в Києві духовну консисторію, а київський владика стратив свої митрополичі прерогативи. Та й Петрові реформи досягли лиш верхів церковного устрою на Україні¹⁾, всякі окремішности української незєдиної церкви знівлював аж царський указ з 1786 р., отже вже по остаточнім зліквідованню всіх останків політичної окремішности України. Імператорський указ до синоду й сенату з 10/IV 1786 р. перевів подрібні реформи на території бувшої київської митрополії, вводив степенування духовних посад та монастирів признаючи на всі церковні інституції та

¹⁾ Василенко, Екстрактъ, стор. 249—250, указ з 1734 р.

уряди відповідне удержання зі забраних під заряд держави церковних маєтків¹⁾. Церква на Україні попалася в тісні пута цезаропапізму, стала інституцією, що мала працювати для державних інтересів великої Росії.

Як зі сказаного вище виходить, церква на Україні аж по кінець XVII в. зберігала свої ідіомати; византийсько-московський цезаропапізм був її чужий, а в його обійми попала вона аж тоді, коли Україна як політична одиниця перестала існувати. Дух українського державного та церковного права XVII в. сприяв можливо далекойдучій незалежності церковної влади від державної. Та миливбися, хто хотівби порівнювати фактичне й правне положення церкви на Україні до фактичного та правного положення католицької церкви на заході або хочби вже в сусідній Польщі. Там церква та духовенство замкнені в собі, а за-висимі лиш від своєї влади — римського папи. Вплив не лиш держави, але й громадянства на церковні справи був обмежений. Там обов'язує засада, що в справах церковних може забирати рішачий голос лиш єрархія. Інакше було у православній церкві на Україні. Церква чи там духовенство у нас не є в собі замкнене як окрема інституція чи там стан. Зберігаючи свою самостійність супроти держави і не попадаючи в цезаропапістичну неволю, наша церква не зуміла зберігти подібної самостійності супроти громадянства. Вона не ізолюється від впливу світського громадянства, противно допускає його до голосу навіть в чисто церковних справах, не все з користю, коли йде о збереження ненарушимости канонів церкви. Світсько-громадянський елемент проникає в нас усі церковні установи, він впливає могутно на обсаду духовних урядів, а деколи навіть на вирішування чисто релігійних проблемів. Українське церковне право того часу та судова практика наших церковних судів стоять під великим впливом світського звичаєвого права українського народу, витворюючи нераз установи, які не все дадуться погодити зі засадами церковного права, як західного, так і східного. Се проникання громадянських чинників у церковне життя, свого рода, що так назовемо, громадянський папізм, є незвичайно характеристичною чер-

¹⁾ Л. с. стор. 250 ssq.

тою у правовому життю української православної церкви XVI, XVII та XVIII в.

Нище обговорюючи подрібно деякі характеристичні інститути нашого церковного права, на многих місцях будемо мати докази на попертя вище сказаного. На сім місци насувається ще лиш одно питання, яке походження сього явища. По нашій думці, початків звичаю, що громадянство вирішує також церковні справи, треба шукати у старім вічевім ладі, який на кождім кроці надає окрему закраску нашому правовому життю в старій земській добі, а навіть ще довго по упадку нашої київської держави. Не говорячи вже блище про старі городські, вервні віча та др., вкажемо лиш на устрій т. зв. громад руського права ще в XV та XVI, а навіть XVII в. Де він зберігся, там громада вирішує всі справи громади з церковними включно. Аж щойно чужа правова культура видирає громадам з рук їх дотеперішні управнення. Коли завдамо собі питання, чому саме громадянство а не державна влада захоплює в свої руки вирішування так важних для державного життя справ, то мабуть не помилимося, коли поставимо твердження, що причини сього явища треба шукати у хронічній слабосильности нашої державної влади від смерти Ярослава, отже сливе від початків нашого християнського життя, а по упадку нашої держави в переважно неприхильнім настрою кождочасного окупатора до української церкви. Не диво проте, що коли східна церква вже з Візантії принесла зі собою тенденцію спиратися на світську силу, на українській почві шукала вона опертя на єдино сильнім, а рівночасно прихильнім для неї чиннику громадсько-вічевім. Звідси то й жерело так сильної інгеренції світської часті суспільности у церковних справах. Боротьбу з сим явищем підняла з одного боку аж унія в ім'я засади, що лиш єрархи мають рядити церквою, з другого боку Москва в ім'я державного цезаропапізму, до чого ще вернемо нище.

II. Роль світського громадянства при обсаді духовних посад.

На всі церковні справи на Україні — як сказано — громадянство має в сій добі великий вплив. Воно не лиш

що живо інтересується справами церкви, але також бере участь при виборі кандидатів на духовні посади та в заряді церковним майном. Вертаючи до часів Гетьманщини, зауважимо, що се проявляється передовсім у мало не рішучім голосі не державної влади, але безпосередно світського громадянства при обсаді всіх духовних урядів, від митрополії до приходського духовенства включно¹⁾.

Вплив вищих верств світської суспільности на вибір митрополита старий; походить ще з княжих часів, однак ся стара традиція в II половині XVI в. під польською владою стала переводитися, від коли обсаду київської митрополії і других владицтв узнав король своєю прерогативою. Хоч ніколи вона не зникла, то віджила на ново з повною силою від часів відновлення православної єрархії за гетьмана Сагайдачного. Тоді вибір і висвячення владик відбулися під охороною і при співучасті духовних, козаків та визначних українських громадян; від тоді сей спосіб обсади митрополичого стола увійшов у звичай, а з відновленням української держави, в право. Знайшло воно своє місце і в знаних вже нам духовних статтях з 1654 р. В третій точці говорилося там, щоби по смерті теперішнього митрополита, живучих єпископів, архимандритів та ігуменів вибір кандидатів на сі духовні посади відбувався вільними голосами духовних та світських людей — щобъ наступцы черезъ волное обирање чину, какъ духовного, яко и мірскаго наступовали. Вибраними могли бути лиш Українці, бо в тій самій точці дальше говориться — а духовныхъ московскихъ на розсмотрѣніе и на всякія началства до Малые Росіи чтобъ его царское величество не присылалъ. В рік Богданової смерті (1657) помер також духовний гетьман козацької держави митрополит Сильвестер Косів; на його місце на переяславській раді вольними голосами духовних і світських вибрано Діонізія Балабана згідно з постановами духовних статей з 1654 р. Насува-

¹⁾ Огляд виборного принципу при обсаді духовних посад в українській православній церкві до початку XVIII ст. дає Маркевич: *Выборное начало въ духовенствѣ въ древнерусской, преимущественно юго-западной церкви до реформы Петра I.* Полтава 1905. Праця була передше печатана в *Трудах Київ. Дух. Академії 1871*, сер.-вер.

ється питання, хто саме dokonував вибору митрополита і в який спосіб? Кого треба розуміти під тими людьми „духовного и мірського чину“? З духовних брав в першу чергу участь другий по митрополиті церковний достойник в козацькій державі, чернігівський архієпископ, далі ігумени визначніших монастирів, київське та визначніше позакиївське духовенство — протопопи. Як виходить, усталеного спису управнених до голосування не було; ще менше був усталений список людей мірського чину, що мали право брати участь у виборі. Вище згадано, вибір відбувся перед суверенним збором козацької держави, на військовій раді, якій прислужувало право вибирати гетьмана та вирішувати всі найважливіші державні справи. Там право участі мали всі козаки поголовно, хоч на ділі брала участь лиш старшина — генеральна, мало не вся полкова та звичайно козацький загаль того полку, де відбувалася рада та дехто з поближких полків. Напрям надавала старшина — отже побіч духовних людей, вони були ті люди мірського чину, яких голос рішав про вибір. Спеціально про переяславську раду з 1657 р. знаємо, що рішала там старшина. Вибраний не потребував царського потвердження, лиш апробати зі сторони царгородського патріярха, що нормально відбувалося через висвячення кандидата. Так само на військовій чигиринській раді (1663) вибрано слідуєчого митрополита Йосифа Тукальського. Першого митрополита, що прийняв благословення з рук московського патріярха, митр. Гедеона Четвертинського, вибрали духовні особи і мірські чини зібрані в Києві під проводом гетьмана Самійловича. Тепер з природи річі вже й посторонний чинник, Москва, мусіла мати деякий голос. Спершу він був невеликий, але згодом рішаючий навіть при застереженій „волній еклекції“. Тепер ще само лиш прийняття свячення з рук патріярха було рівночасно затвердженням зі сторони царя. Впрочім при московським цезаропапизмі годі й подумати, щоби патріярх висвятив когось, хто бувби нелюбий самодержцеві. Про митр. Четвертинського знаємо, що він дістав потверджуючу грамоту від царів Івана й Петра. Ще одна обставина уможливляла царському правлінню сильно впливати навіть на вибір кандидата в митрополити, бо хоч в згаданій грамоті з 1686 р. говорилося, щоправда — а на

Архієрейській Київській Престолъ въ предъидущія времена въ Митрополиты обирати имъ волною елекцією“, то рівночасно додавалося — по нашому Великихъ Государей... Указу, и за благословеніємъ Святѣйшого Патріярха Московского“¹⁾. Свобода вибору митрополита скочувалася від тепер по тій самій стежці, що й свободний вибір гетьмана. Право справді свободного вибору обмежує при першій кроці сей государів указ, себто дозвіл царя, щоби вибір взагалі міг відбутися й то обов'язково в присутности царського чоловіка. Кожному зрозумілим стає, яка се була — волна елекція. А й по таким виборі ще була потрібна згода патріярха — розумій царя. По такій процедурі відбувся аж вибір митр. Варлаама Ясинського (1690) по смерті митр. Гедеона. Про сей вибір маємо дуже подрібні джерельні вістки; дуже вони інтересні, проте варта їх навести. По смерті митр. Гедеона на запит гетьмана Мазепи, звернений до царя, як поступити при виборі нового митрополита, дістає гетьман той государів указ. Там писалося, щоби митрополита нового вибрати по старому обичаю і по гетьманським статтям, вольною елекцією, зібравши київських та других українських духовних і мірських знатних людей. Вибраний повинен бути мужем вченим зпоміж тамошних, природних горожан, людина політично і релігійно певна. Виконуючи указ государя, спрощує гетьман Мазепа до Київа людей — обоєго чину духовного і мірського, щоби — по старожитним вольностям й звичаям церкви Малоросійской, вольними голосами... всенародними в місто преставльшогося избрать нового²⁾. При сім виборі дасться ствердити два моменти, оден се цілковите відсунення від участі в виборі ширших кругів козацтва, що впрочім є згідне з внутрішньою суспільно-становою еволюцією, яка під кінець XVII в. відбувається в гетьманській державі за Самійловича та Мазепи. Військову раду, в якій правно могли брати участь всі козаки, відсунено від всякого значіння при вирішуванню державних справ; її навіть не скликають. Тому коли мова про участь світських людей при виборі митрополита — то

¹⁾ Описаніє Соф. Соб. Дод. ч. 19, стор. 93.

²⁾ Ibid. Дод. ч. 24.

мова тут про старшинську ерархію між козаками. Проте вибір митр. Ясинського відбувся вже не на військовій раді, але на духовно-старшинській зїзді в Київі, якого склад вже навіть дасться приблизно усталити. З духовних беруть там участь вже два владики — чернігівський та переяславський ¹⁾, ігумени київських і других монастирів та протопопи; зі світських присутна там генеральна та полкова старшина й дехто зі знатних козаків. Другий замітний момент — се контролю і вплив царського уряду на вибір. І при збереженню старожитних вольностей і при вольній елекції, а навіть всенародно зуміли царські люди вибрати лиш бажаного Москві кандидата; явище се так добре нам знане при кождочасній обсаді гетьманського уряду. По сім звичаю був вибраний ще лиш оден митрополит — Йоасаф Краковський, три роки по його смерті (1718 р.) згідно з постановами звисного Духовного Регламенту настановлено в Київі духовну консисторію (1721), зложеноу з місцевого духовенства. Її тепер признано право вибору митрополита. Так як її народження відбулося без співучасті й волі її членів, так і її перший важніший виступ знегував царський указ. Вибраного консисторією в митрополити Іларіона Жураховського царський уряд не potwierдив, а митрополитом сам назначив Варлаама Вонатовича. Він вже навіть не носив титулу митрополита, лиш архієпископа. Сім чином з другим десятиліттям XVIII в. старе звичаєве право, що митрополита мають вибирати люди духовного і світського стану, стратило свою силу.

Так само як вибір митрополита, по місцевому звичаєвому праву при сильній активній співучасті громадянства, відбувався на Україні також вибір єпископів та ігуменів; і тут взяв перевагу виборний принцип. Мав він також свою стару традицію в українській церковній праві, яку польські королі старалися переломити на передодні берестейської унії (II пол. XVI в.). Ще в половині XVI в. у виборі єпископів бере участь світське громадянство, а декуди навіть поспільство. Прим. при обсаді львівської столиці побіч клиру та шляхти великий голос мало міське поспільство згуртоване в брацтвах. У Львові від половини того

¹⁾ Переяславську катедру відновлено під кінець XVII в.

століття зачав вкрадатися антицерковний принцип наслідственності в родині Балабанів, який однак мусів уступити перед засадою виборності людьми духовного та міського чину єпархії¹⁾. Право вибору єпископа духовними та світськими людьми остоялося тут аж по кінець XVII в., себто до прийняття унії. В інших православних єпархіях в II половині XVII в. побіч права виборності виступає як помічне право королівської презенти, зясоване 1594 р. рішенням короля, яке звучало: митрополита и всѣхъ епископовъ въ панствѣ нашемъ безъ подання и презента нашего никто ставить, давать и посвящать не можетъ²⁾. Право королівської презенти побіч виборного принципу при обсаджуванню єпископських столиць удержалося при силі в єпархіях, що остали по 1648 р. при Польщі, а передовсім при настановленню уніятських єпископів і то зі значними обмеженнями, бо тепер мав тут до говорення ще хтось третій, посторонний, а саме — апостольська столиця. Право виборності в уніятських єпархіях зникло аж на початку XVIII в. Митр. Кишка не був вибраний, але іменований королем в порозумінню з Римом³⁾. В уніятських дієцезіях нерідко за життя владики впроваджувано вже єпископа-помічника з правом наслідства — *episcopus coadiutor cum iure successionis*; про се дбали владики й Рим. Ціль була та, щоби забезпечити посідання владичої столиці перед посяганням православних, бо до відновлення православної єпархії, а навіть довго потім, кожда седісваканція розпалювала боротьбу противної сторони о опорожнену катедру. Кількаразове фактичне настановлення в уніятських дієцезіях єпископів-коадюторів з правом наслідства мостило дорогу повстанню нового правового інституту, питомого уніятській церкві — єпископа коадютора з правом наслідства. Зате у православних дієцезіях віджила на ново засада виборності єпископа духовними та світськими людьми. Жерела сього треба шукати у революційному, з державного польського становища крокови православних з 1620 р. Настановлення цілого ряду владик

¹⁾ А. З. Р. VI, 174.

²⁾ Маркевич, Виб. Нач., ст. 92.

³⁾ Harasiewicz, Annales eccl. ruth., ст. 582—3.

проти волі польського уряду, а лиш з волі православного громадянства та під опікою козаків — спричинило, що з одного боку сі громадянські кола мусіли піддержувати настановлених владик усіми середниками, з другого боку се давало їм легітимацію мати своє слово у церковних справах, а в будуччині бути в праві брати участь у виборі владик. Так було до Хмельниччини, так остало й в своїй державі. Право вибирати владика має біле й чорне духовенство єпархії, козаки та міщане¹⁾. З поза єпархії голос має митрополит та гетьманське правління. Чернігівський владика відграє у публичному життю Гетьманщини доволі важну, деколи більшу ролю, чим митрополит (прим. за єпископства Лазаря Барановича), тому місцеві кола, а також Москва, звертали на обсаду сеї столиці бачну увагу. Нам заховався навіть доволі точний опис одного вибору чернігівського владика. По смерті архієрея збиралися в архієпископськім дворі представники духовенства й світських людей чернігівської єпархії на передвиборчу нараду. По всякій імовірности брали там участь з городського духовенства крилошани, з прочого єпархіяльного протопопи, зі світських полкові старшини і сотники з полків на території дієцезії. На такий раді лиш намічувано кандидатів, яких імена подавалося до відома митрополита й гетьмана²⁾. Гетьман скликував обмежену військову раду, на якій крім генеральної старшини і лиш репрезентантів городового козацтва та Запорожців, були також представники митрополита і всіх станів чернігівської єпархії. Кого вибрали, посилали до митрополита по свячення та потвердження. Від 1686 р. вибраного кандидата посилали у Москву по свячення й царське потвердження з грамотами від гетьмана і митрополита³⁾. Як бачимо, й при виборі владик громадянський чинник відгравав рівнож доволі важну ролю, а його силу зломив аж церков-

¹⁾ Як вище згадано, мова тут тільки про чернігівську єпархію, бо другу дієцезію Гетьманщини, переяславську відновлено аж під кінець XVII в., коли то право виборности єпархів духовними та світськими доживало своїх останніх днів.

²⁾ Подібний спосіб вибору вже передше пропонував Іван Вишенський в посланію до кн. Острожського. Соловєв: Ист. Рос. X, 1449.

³⁾ Маркевич, Виб. Нач., стор. 100.

ний московський централізм на початку XVIII в., впроваджуючи в сю ділянку церковного життя давячу перевагу царського уряду з рівночасним обмеженням прав духовенства, знесенням прав світських кол, а навіть із вкороченням прав митрополита, якому доси від непамятних часів прислугувало право потверджувати і святити електів.

Ту саму правну, питому українську ідеологію — себто засаду виборности, що при настановленню архиєреїв, в повних розмірах стрічаємо щойно при виборі приходського духовенства. Право прихожан настановляти собі пастиря душ не зайшло до нас ні звідки; воно місцеве, своєрідне. Нагадує воно нам первісні християнські часи; однак не знає його вже ні сучасне церковне право східне, ні західне. Частинно лиш стрічаємо щось подібне у західно-європейських магдебургіях. Коріння сього нашого правного інституту сягають у глибоку старину правової культури України, у часи громадсько-вічевого устрою. Вєрв — стара наша громада з доби Руської Правди, се не лиш округ самоуправної адміністрації, вєрвного — пізнійшого копного — суду, але також округ одної парохії, якої осідок стояв в центрі вєрви. Якщо громада — вєрв, зібрана на вічу, вирішує найважніші судові та адміністраційні справи в найширшому значінню, тож нічо природнійше — по ідеології старого, українського, звичаєвого права — щоби й право настановлювання приходського священика та церковного причоту, заряд церковним майном та опіка над церкзою рівнож належали до громади — зглядно виконного органу громадського віча — старця та його ради — добрих людей. Безумовне право виборности приходського духовенства стрічаємо по цілій українській землі в добі власної держави, довгі віки ще по її упадку, а навіть у сій частині України, що найбільше була виставлена на чужі культурні впливи — себто в Галичині в добі т. зв. руського права (*tempus iuris ruthenicalis*), то є в XV, а навіть XVI ст. Слідячи сю культурно-правну прояву в обсягу церковного життя, можна запримити ось яку засаду: де в громадах зберігся старий, самоуправний устрій, себто в громадах руського права, право вірних вибирати собі священика все було ненарушене. Противно, де упадала громадська самоуправа, де на

місце руського права введено право німецьке або волоське, там також захитується й се право громади¹⁾. Такий генеральний наступ на самоуправний лад наших громад піднято в Галичині на переломі XV та XVI століття, а на українських землях великого Князівства в половині XVI в. себто тоді, коли скріпилася доміняльна влада (приватна чи королівська) над селянином, коли зросли підданчі повинности, а навіть утревалося кріпосне право над мужиком. Остаточно се сталося з появою III редакції Литовського Статута. Доміняльний пан часто підносить право настановлювати своїм підданим священника; правних і фактичних середників до сього мав подостатком. Кождому ясним, яка небезпека грозидь моральному уровню такого духовенства, ставлеників зненавидженого пана. Проти вмішування доміняльного пана у сю ділянку церковного та громадського життя піднімає спільну боротьбу громада й церква²⁾. Треба признати, що в більшості з успіхом, бо доміняльному панови не дуже залежало на сій prerogative, а зате залежало на успокоєнню громади. Зате, де власник села хотів ломити се право громади, там мав силу се зробити. Старе право прихожан на вибір духовних в міських громадах піддержало введене загально магдебурське право, яке також і на заході знало виборність міських парохів. Наші кодифікатори Прав... покликуються саме в тім згляді на магдебурське право³⁾. В перших роках XVI в. інститут виборности приходських священників дочекався навіть точного з'ясування зі сторони духовної влади. Митрополит Йосиф Солтан на просьбу виленських міщан видає 1511 р. таке рішення в справі настановлювання приходського духовенства. Опорожниться парохія якимнебудь способом — через смерть пароха або усунення за кару, прислугує прихожанам право вибрати собі кандидата на

¹⁾ Громадами руського права звали ті громади, яких внутрішній устрій не улягав ніяким змінам, себто був такий, як в давнині. Нові оселі основувано вже лиш на німецькому, нерідко на волоському праві. В громадах німецького права не було самоуправи; громадою правив іменований дідичом війт (Vogt або Schulteis — звідси польське sołtys). Громади волоського права се пастуші оселі; їх самоуправа посередна між оселями руського а німецького права.

²⁾ На виленським соборі 1509 р. гл. Маркев. Виб. Нач. ст. 123 ssq.

³⁾ Права... гл. VI, арт. 3.

пароха і з поручаючим письмом або з висланою особою прислати до владики по свячення. Владика провірює інтелектуальне та моральне уздібнення кандидата. Якщо провірка випала негативно, парохіяне до якогось (блище неозначеного) часу мають предложити іншого кандидата; не зробилиби сього, тоді єпископови прислугує право з уряду назначити священника та з письмом від себе поручити йому обняти посаду¹⁾. В тім митрополичім рішенню право виборности парохів сильно підчеркнене і воно збереглося в повній силі всюди там, де не підірвали його якісь посторонні чинники фактичного чи правного характеру. Таким важним чинником у підірванню принципу виборности приходського духовенства була церковна унія. Хотяй в акті берестейської унії зберігалася обовязковість східного права, то згаданого інституту се не вратувало, бо його не знали постанови східного права; він питомо українського походження. Централістичний дух католицького церковного права, започаткований на Тридентськім Соборі, продирався також й у внутрішнє життя уніятської церкви та не зносив ніякої інгеренції світського громадянства у такі суто церковні справи, як настановлювання парохіяльних духовних. Право призначування парохів переходить в компетенцію дієцезального єпископа при збереженню обмеженого права патронату. Впрочім вибір кандидатів на парохів став неможливий ще й тому, що Тридентський Собор ставив постулат образування будучих духовних в окремих

¹⁾ Ось дослівне рішення митр. Йосифа: Коли которого священника Богъ съ того свѣта збереть, або пакъ мы въ которого отоймемъ церковь за его вину, а дѣти наши мѣщане межъ себе найдуть которого дьяка доброго или попа въ тотъ часъ и съ нимъ сами къ намъ придуть, або его зъ листы своими пришлютъ, просячи причиняючися за нимъ, мы маемъ осмотрѣти и обрати съ нашими духовными: если онъ буде годный къ той церкви Божей, тогда ему тую церкву дадимъ; а будетъ ли тотъ негодный къ той церкви Божей, и мы иному дадимъ. А естли дѣти наши мѣщане виленскіе у подобный часъ такого попа или дьяка межі себе не обыщутъ и къ намъ за часъ не пришлютъ, а ми зъ нашими духовными, водли церковное уставы обравши которого попа доброго къ той церкви годного ему церковь дадимъ, тотъ маеть тую церковь держати, кому перво дадимъ и до мѣщанъ маемъ листъ нашъ писати о немъ къ приходу тоє церкви; они мають его принять и послушны быти по нашему благословеню. — Арх. Сбор. VI, 4. Вильна 1869.

семинаріях, а митр. Рутський й приватно й на Кобринським Синоді (1626 р.) ревно працював над введенням сеї постанови в життя також в уніятських епархіях. Другою причиною була ся обставина, що в часі боротьби між прихильниками а противниками унії обі сторони вічно передиралися за поодинокі приходи, церкви й т. д., тому уніятські єпископи не вважали вказаним для добра унії лишати сю справу лиш громаді та наражатися на се, що одна чи друга парохія опиниться в руках православних. Де унія була утревалена, там принайменше в XVII в. воля прихожан була респектована.

Зате у православній церкві виборний принцип при обсаді парохій не тільки що зберігся, але з оковиченням України, а тим самим зі скріпленням громадського самоуправного ладу він вповні розвивається та такий переходить у козацьку державу. Визначні люди духовного і мірського чину з цілої держави вибирали митрополита; ті самі кола в першу чергу з дієцезії вибирали владика, духовні меншого округи вибирали собі протопопа, якого владика лиш апробує, парохіяне свого пастиря душ. Стрічаємося тут з тою самою засадою виборности, що проникла цілу козацько-клясову, потім і державну організацію Гетьманщини аж по кінець XVII ст. Замітне, що коли мова про вибір приходського духовенства, то ще в XVIII ст. виступає сей правний інститут перед нами мало що не в такий формі, як її начеркнув ще на початку XVI в. митр. Йосиф Солтан. В добі полемічної літератури дочекався він богословсько-юридичного узгляднення у автора Апокрізіса ¹⁾, а аскетичного у знаного поборника православія, Івана Вишенського, в листі до кн. Острожського ²⁾ Зовсім подібне зясування права прихожан вибирати собі священика стрічаємо у нашій збірнику права з XVIII в., у Пра-

¹⁾ Читаємо там: „міряне признають за собою неотъемлимое право избирать достойныхъ іерарховъ и никто проти ихъ воли не долженъ поставляться, на основаніи антїохійскаго собора“. А дальше сам автор розумує: „пастыри церкви избираются для народа, для него и надъ нимъ поставляется духовная власть, потому-то онъ долженъ и избирать ихъ самъ изъ среды себя, поелико только одному ему можетъ быть извѣсна жизнь избираемого и его благочестіе“. (За Марк., ст. 129).

²⁾ Соловевъ: Ист. Рос. X. 1449.

вах... Читаймо митрополиче рішення з перших років XVI в. і відносно постанови Прав..., то нас прямо вражає, у як незмінній формі пережив сей принцип три, а може й більше віків. Читаємо там, що коли опорожниться якась парохія, мають прихожане й поміщик села або й фундатор церкви спільно вибрати кандидата на нового пароха не пізнійше, як до трьох літ по смерті попередника. Кандидат мусить відповідати всім вимогам церковного права — отже мусить бути православної віри, мати в парохії добру славу, бути образованим (учителній), походити з правого подружжя, бути повнолітним і не вихрестом. Сам акт вибору має відбуватися згідно з церковними канонами (без симонії) та однодушно — по общему согласію и усмотренію. Вибраного має громада з поручаючим письмом слати до владики по свячення. Якщо прихожане до трьох літ не вибралиби нікого або післалиби недостойного, який не відповідає приписам церковного права, а мимо того, що єпископ його відкинув, громада в короткім часі не вибалаби другого гідного, то право назначення пароха переходить на владику, а громада мусить його прийняти так, якби він походив з вибору¹⁾. Хотай наш збірник, говорячи про

¹⁾ Права... гл. VI, арт. 3, пункт 1 і 2. „Въ которомъ городѣ, мѣстечки или селѣ, при церквѣ настоящаго священника не станеть, или вновь где церковь построена будетъ надлежитъ старшинѣ, фундаторамъ и прихожанамъ, а въ владѣльческихъ маетностехъ — владѣльцамъ и прихожанамъ же, въ немедленномъ времени, а не далѣе какъ въ третъ года, избирать въ презвитери, по ихъ общему согласію и усмотренію, безъ покупа, дружби, всякой страсти и протчего неприличія, изъ людей достойныхъ, а именно: которій бы былъ православія вѣры, честнаго обхожденія и добраго состоянія, учителній, изъ законнаго супружества рожденній, не новокрещенній, не младо-лѣтній, но лѣтъ совершеннихъ, и во всемъ такого чина достойній; а по избраніи, при писменномъ о той его достойности свѣдѣтельствѣ, архіерею той епархіи представляють для посвященія; архіерей же, безъ таковаго избранія и свѣдѣтельства никого не избраннаго къ той церкве посвящаютъ, и посвященнаго уже, въ настоятелѣ не опредѣляя, насильно насилать не имѣеть.

Когда же, въ небитіи при церквѣ настоящаго священника, ...не изберуть кого достойнаго... въ презвитери чрезъ третъ года и зати-мъ би церковь осталась праздна безъ священнослуженія, или, хотя бѣ кто и избранъ былъ, но къ оному чину недостойный, и то отъ архіерея и прочаго духовнаго правительства доподлинно било би

се, покликується на обов'язуюче в Польщі та на Україні німецьке право (Саксонське Зерцало), а навіть мова там про участь власника села у виборі духовника, то мимо сього опертий він на нашім старім, звичаєвім праві; принцип виборности приходського священика прихожанами, тут сильніший від свіжо введеного за польським приміром — права дідича, а навіть права єпископа ординарія. Роля владики лиш берегти, чи особа достойна духовного уряду та чи відповідає вимогам церковних канонів. Підносимо се тому, бо на українських землях під Польщею в тім самім часі (кінець XVII, початок XVIII ст.), під впливом католицького церковного права, опертого на тридентських постановках та постановках шляхотського, домініяльного права, бере цілковиту перевагу засада, що пароха призначає ординарій на предложення патрона; громаду розбиту шляхотською долею там відсунено зовсім від участі в сім ділі. Відноситься то рівно до уніятських і православних приходів. Тільки в міських громадах брацтва аж до упадку Польщі зберегли за собою право настановлювати приходника. Зате — як сказано — в Гетьманщині се право громади остало при повній силі, а навіть там, де були вже поміщики цивільні чи старшини, їх вплив на вибір невеликий, а висказана норма в Правах... се радше постулять того нового старшинсько-шляхотського ладу, що вже й в Гетьманщині в тім часі став домінуючим, чим фактичний стан. Для зілюстрування повного права прихожан вибирати собі духовника наведемо оден документ акту вибору приходника з другого десятка XVIII ст. в селі Пустовойтівка ромненського округу. Вибір відбувся під проводом ромненського протопопа Федора Семеновича скоро по смерті пароха села о. Самуїла. Перед протопопом стала громада під проводом старости Стефана, отамана Івана та других представників громади і всі вони одногласно за-

усмотрено — то во мѣсто таковаго, должні будуть тѣ избиратели избрать и представить инаго, достойнаго; если бѣ же, въ томъ пренебрегая, и въ скорости никого другого не избрали, тогда архіерей и мимо ихъ, по своему усмотренію, къ той церквѣ кого изволить за настоятеля посвятить или готоваго священника опредѣлить силенъ будетъ толко бѣ оній священникъ... былъ достоинъ и обходился бѣ... съ прихожанами такъ, какъ би и отъ нихъ самихъ былъ избранъ.

явили, що на учителя і пастиря душ людських вибрали вони собі дяка Василя, чоловіка гідного та знаючого відправу. Він має оженились з дочкою покійного пароха та зараз по висвяченню обняти посаду, щоби „церковъ божественная не была на долгий часъ во отправъ замедлѣнна“¹⁾. З документа виходить, що сам вибір та пертрактації з кандидатом відбулися вже передше, а тепер наступила лиш офіційальна декларація громади перед протопопом, як урядовою особою зі сторони владики, на кого упав вибір. В імені громади говорить староста Степан. Громадські представники входять з нововибраним в умову. Справи матеріального вивінування пароха з одного боку, а обовязки приходського священника зглядом громади з другого боку, нормувалися окремими писаними умовами або льокальним звичаєвим правом; часом одним і другим. Умова звичайно означувала висоту поборів за треби, а парох обіцявав повнити свою службу побожно та нічого більше не жадати від громади понад се, що є в умові. Обовязки пароха супроти громади зясовують також Права...²⁾. На пароха накладається там обовязок добре обходитися з людьми, не утискати їх надзвичайними поборами, не бити, а бути духовним отцем; прихожане знова обовязані віддавати йому належну честь, слухати його заряджень та заряджень вищої духовної власти. Списування окремих

¹⁾ Гл. Київ. Стар. 1898/І. (З Арх. Генер. Канц. По Чер. оп. нр. 262). Документ походить з 1713 р. та звучить: Передо мною Феодоромъ Семионовичомъ, протопопомъ Роменскимъ, зехавши въ село Пустовойтовку по змершому небожчику отцу Самуилу, ставши всѣмъ едностайне и вся громада упрошають по змершому небожчику попадѣ, иже всѣмъ мовлять: ежели приймешъ сего дяка на имя Василя, который у насъ третій рокъ на дяковствѣ зостаєть, бо онъ покорный и способный въ отправъ церковной, дочер еи взяти, и ми на то всѣмъ позволяємся жеби мѣли себѣ за учителя и пастиря душъ людскихъ, жеби церковъ божественная не била на долгий часъ во отправъ замедлѣнна.

Притомъ было людей зацнихъ и вѣри годнихъ, напродъ: при Стефану, старостѣ Оксютимскому и Пустовойскому, Ивану, атаману, Заворотку и Микитѣ, войту, рибалцѣ Ивану, ктитору Чорному и Мартину Иващенко и Степану Тимошенку и Ничипору Черевку, и Феодору Бабѣю и иного на той часъ было не мало.

Стефанъ, староста, со всею громадою низко кланяюсь.

²⁾ Права... гл. VI, арт. 3, пункт 3.

умов, а також уміщення відносних постанов у Правах... будь-що-будь в збірнику світського права, свідчить лиш про се, що се були справи, на тлі яких, видно, приходило частіше до конфліктів між парохом а прихожанами. Приміром ще й нині так дразлива справа поборів за треби, в половині XVIII в. була так само актуальною. Нам навіть зберігся документ з того часу, який свідчить, що до гетьмана Розумовського підношено жадання, щоби світська влада усталила такси на треби — свого рода Йосифінський патент¹⁾. Інститут виборности приходського духовенства перетрєвав аж до знесення самоуправи України — отже скоро цілий вік мимо того, що вже багато вчасніше Духовний Реглямент Петра В. віддавав сю атрибуцію в руки дієцезальних владик²⁾. Нарід боронився проти накидуваних з гори духовних. Прим. ще 1768 р. київський митр. Арсеній Могилянський доносив Св. Синодови, що прихожане і поміщики на Україні проганяють духовних призначених з гори згідно з Духовним Регляментом, а жадують висвячення своїх вибранників, хоч вони до духовного уряду неспосібні³⁾.

Юридичний звичай XVI і слідуєчих віків, що світські люди беруть також участь при настановлюванню настоятелів деяких монастирів, не легко навязати до якоїсь подібної установи з часів нашої першої держави. Його початки сягають мабуть вже в часи чужої окупації. Монастирські жилища, позбавлені опіки своїх князів, мусіли шукати опертя і опіки у благочестивого громадянства, щоби удержатися при ворожій владі та дальше повнити свою культурну працю. Річ ясна, що з опікою продиралися світські впливи й в монастирські мури, коли прийшлося по опорожненню місця настоятеля заступити його другою особою. Ще й іншою дорогою продиралися світські впливи у монастирські мури — монастирі посідали добра, а до заряду ними потребували світських людей, які

¹⁾ Р. 1751 полковник Теодор Остроградський в окремім листі просить гетьмана Розумовського усталити такси на треби, бо на подібні жалоби духовна власть мовчить. — Київ. Старина 1891/IX.

²⁾ Духовний Реглямент, стор. 38 (за Маркев.).

³⁾ Руководство для сельских пастырей 1861, стр. 568 (за Маркевичем).

очевидно рівнож хотіли мати голос при настановлюванню монастирського настоятельства. Вкінці деякі монастирі все були осередками культурного життя, тому не диво, що світлішйі люди зпоміж світського громадянства інтересувалися тим, що діялося в монастирських мурах та дбали, щоби провід монастирського жилища опинився в належних руках. Тут треба шукати жерела сього звичаю, що, подібно як при виборі митрополита та владик, світські люди беруть також участь у виборі настоятелів деяких важніших монастирів. Ясним є кождому, що увага української суспільности під ворожою або що найменше неутральною для східної церкви владою зверталася в першу чергу на стару твердиню української духової культури, Печерську Лавру і тут вже найвчаснішше здобули собі світські люди голос при виборі настоятеля. Вісти про таке право мірських чинів маємо вже в XVI в. При виборі настоятеля Київсько-Печерської Лаври беруть участь вже тоді духовні та мірські чини, одначе склад управнених дещо іншій, як при виборі владик. З духовних управнених є до вибору в першу чергу жителі — старці того манастира Печерского, всь братья чернцы, крылошане, застолпники и вся капитула, з мірських чинів шляхта київської землі — князи, пани шляхта, обыватели зь землѣ Киевское¹⁾. А біле духовенство? Доказів про якусь значнішшу участь білого духовенства не маємо. Київсько-Печерська Лавра навіть у відносінах до митрополичої влади тішилася егземпцією, а була підчинена прямо патріярхови яко ставропігія ще від р. 1484. Митрополит міг тільки на прошення жителів Лаври настановлювати ігумена або духовника²⁾. Правда, в добі берестейської унії зроблено пробу підчинити Лавру митрополитови (1595), одначе се зарядження польського уряду, оперте аж о авторитет папи, по чотирьох роках відкликано (1599). Чи проте мало світське духовенство голос при виборі архимандрита? Митрополит — титулом свого поважного становища в українській церкві — так; може ще дехто з визначнішших духовних людей, зате щоби правно була предвиджена участь репрезентантів духовен-

¹⁾ Арх. Ю. З. Р. I, 1, ч. 14 з р. 1576.

²⁾ Арх. Ю. З. Р. I, 1, ч. 1.

ства — то мабуть треба відповісти — ні. Вибраного архимандрита в добі унії лиш потверджував король, побираючи при сім невисоку оплату 50 золотих. Від коли козащина стала також заінтересованою в культурному життю наддніпрянської України (від Сагайдачного), голос козаків у сій справі був не останній. За Гетьманщини право потверджувати печерського архимандрита, вибраного духовними і мірськими чинами, належало до гетьмана, від часів церковної залежності України від Москви — до московського патріярха. Правда, 1686 р. московський уряд в порозумінню зі своїм патріярхом знехтував ставропігійські привілеї Лаври та підчинив її митрополії¹⁾, одначе вже Петро В. наново виняв Лавру зпід митрополичого присуду, а яко — древню Ставропігію — підчинив прямо московському патріярхови²⁾. Йому відтепер Лавра була прямо підчинена. Поза Печерською Лаврою не всі монастирі стояли в однаковій залежності від держави та громадянства. Прим. всі прочі київські монастирі — як Михайлівський, Пустинно-Миколаївський, Межигорський, рядилися зовсім самостійно з внутра — отже самі лиш монахи³⁾, — інші при співучасті православних громад і брацтв, прим. виленський Троїцький та львівський Онуфріївський. В сих останніх світське громадянство не лиш що має голос при виборі настоятелів, але навіть бере участь в адміністрації монастирських маєтків. Як вже вище нераз згадувано, пояснити се можна лиш напруженими відносинами між прихильниками а противниками унії так, що монастирі, щоби остоятися, мусіли спиратися на піддержку зорганізованого православного загалу — в першу чергу брацтв.

III. Участь світських людей в заряді церковним майном.

Говорячи про правні взаємини церкви до держави та громадянства, завважуємо у нас на Україні знаменну прикмету — коли ходить о заряд церковними маєтками.

¹⁾ Опис. Києво-Соф. Собора, Київ 1825, Дод. 19, стор. 92—3.

²⁾ Л. с. Дод. 35, стор. 177—8.

³⁾ Ак. З. Р. II, 121 і Опис. Києво-Соф. Собора, Дод. 46, стор. 256—7.

Церква на Україні хоч посідає значні маєтки, однак ними сама звичайно безпосередно не завідує. У нас пробивається немов ідеалістичний погляд на завдання духовних, що їх справа дбати про спасення душ, книжне діло, віддаватися аскезі, а про матеріяльні речі духовних інституцій най дбають світські люди, що стоять bliще церкви. На заході противно, навіть само церковне право пильно береже, щоби матеріяльні засоби були у виключному завідуванні церкви, а духовні самі управляють своїми маєтками; тасто положили вони великі заслуги коло розвою матеріяльної культури країни. Інакше у нас; люди мірського чина не лиш що мають голос у суто церковних справах, але також завідують духовними маєтками. А може часто якраз противно згадувані вище управлення світських у церковних справах опираються на факті заряду церковними добрами. Право й обовязок світських православних кол завідувати духовними маєтками новішого походження та сягає рівнож в часи берестейської унії. Боротьба між прихильниками а противниками унії о приходи, церкви, монастирі, катедри, мусіла заінтересувати ширші кола світського громадянства, бо лиш вони могли оборонити посідану позицію перед противною стороною. Відносилось се очевидно більше до противників унії, бо вони як сторона, що не могла покликуватися перед польським урядом на право, мусіли самі дбати о забезпечення свого стану посідання. Тут жерело зорганізованої опіки громадянства над церковним добром в особах т. зв. ктиторів по народньому титарів. Подібну установу стрічаємо ми у других православних народів, у Сербів та Румунів, одначе генетично уряд нашого титаря сягає у західне право церковного патронату. Патрон є рівночасно опікуном церкви, дбає про її піддержання, потреби й т. д. Де був патрон православної віри, там його первісний характер зберігався довше. Та вже в XVII в. православних патронів було щораз то менше, а патрон неправославної віри, річ ясна, не міг відповісти своему завданню. Тому православні віроісповідні громади, спершу свідомійші міські, а згодом і сільські стараються самі о потреби церкви; тим чином на передодні Хмельниччини серед розгару релігійних боротьб появляється на Україні при кожній православній церкві виборний

церковний староста, званий ктиторем або титарем. Вже сама назва ктитор вказує на походження від патрона; бож найважнішим жерелом права патронату на заході було ктиторство або оснування церкви¹⁾. Опіраючися на довіру своїх одновірців та церкви, значіння і управління титара ростуть. Титар переймає у свою повну управу церковне майно, касу та має при помочи начальства громади, в містах при помочи виборної церковної управи, дбати про всі інтереси Божого дому. В часі опорожнення приходу він переймає також під свій заряд приходські маєтки, дає ініціативу до вибору нового пароха, заключає з ним умову, підписує акт вибору та поручає письмо до владики, дбає про настановлення дяка та другого церковного причоту. Титар є наставником „сестер мироносиць“, що збирали жертви на церкву, та шпитальних старців, що жили на прокормленню церкви. Він має велике значіння серед цехів, що все стояли близько церкви. Задля того вчислений він до церковних людей та підпадає під юрисдикцію церковних судів. Його значіння в громадянстві поважне; ктиторів стрічаємо часто у ратушних судах²⁾. Зате роля священника у заряді стисло церковного майна зовсім пасивна. Інституція ктитора поширилася зі західних окраїн України на схід по обох сторонах Дніпра. Виборне ктиторство перетривало на правім березі аж до упадку Польщі, на території Гетьманщини до четвертої десятки XVIII в. Царський уряд, ліквідуючи громадянські впливи на церковні справи України, забажав втягнути в зависимість від держави також уряд ктитора. Року 1734 появляється указ, який наказує вибирати на ктиторів лиш когось з полкової старшини, чим властиво знесено виборність титара. В консеквенції змінюється церковно-правний характер сього інституту; титар перестає бути церковним чоловіком себто виходить з під церковної юрисдикції. В таким характері перестає він бути опікуном церкви, а є радше мужем довіря уряду при кожній церкві. При так змінених обставинах церква старається відзискати належний її вплив на

¹⁾ Дехто виводить се слово від латинського *tutor*, отже опікун церкви.

²⁾ Гл. Містечко Борисполе, ст. 73—4. (За Слабченком. Малор. подкъ, ст. 155, Зап. Нов. Унив. Вип. I. Одеса, 1909).

заряд церковного майна і осягає се в сей спосіб, що парох на спілку з ктиторм адмініструють церковним добром. Значіння ктитора в Гетьманщині від половини XVIII в. паде тому, що ктитор стратив ґрунт, на яким опирався його авторитет — довіря загалу. Слід замітити, що сей інститут питомий українському церковному праву перейшов на північ до Москви і загально поширився¹⁾.

В сказанім вище торкнулися ми кількох правних питань, що відносяться до церкви як інституції та вказували на характеристичну черту у правовому життю церкви на Україні, а се могутий вплив не держави, але самого громадянства на церковні справи. З черги приглянемося правному положенню духовенства як стану і церковних людей в державі, бо мимо того, що духовні стояли зі світською суспільністю у живім контакті — правно творили вони в козацькій державі окремий стан, про що ми вже мимоходом згадували на попередних сторінках.

IV. Церковні люде.

Заки приступимо до зясування правного положення духовенства в державі, мусимо усталити, хто підпадав під поняття духовного. У вузшім значінню належали тут лиш духовні з вищими свяченнями та монахи, у ширшому їх рідні, церковний причот, єпископські та монастирські управителі, вкінці люде, що жили при церкві; всі вони належали під присуд духовного, єпископського суду. Та до певної міри належала тут ще величезна скількість селян, що жили у церковних добрах і стояли під присудом єпископських та монастирських управителів. Тим чином підходимо до ширшого поняття, чим духовні, себто до поняття церковних людей. Поняття церковних людей знане нам з часів земської доби і є — як сказано — ширше від поняття духовенства. Є се всі фізичні і правні особи, які під публично-адміністраційним та судовим оглядом підпадають під юрисдикцію церкви.

На протягу кількох соток літ склад людей належних під церковну юрисдикцію змінювався, під деяким оглядом звужувався, під деяким розширявся. Вже в давнині до

¹⁾ Слабченко, Малор. полкъ, стор. 153 ssq.

церковних людей належали не лиш духовні з вищими священствами, але також їх рідні, весь церковний причот з рідними, всі бідні, каліки, сироти та изгої, що стояли під опікою церкви, дальше деякі люде лиш хвилево як паломники, а вкінци гуманітарні інституції, як странні доми, лічниці, приюти і т. д. За чужої влади багато з дотеперішних церковних людей вийшло з під церковної юрисдикції, як прим. изгої, бідні, каліки, паломники та гуманітарні інституції, хиба що їх удержувала церква, зате з огляду на змінений суспільний лад між церковними людьми знайшлися всі селяне, що жили в церковних добрах, а тим самим підлягали домініяльній власті церкви. Підчас коли за часів княжої доби церковні устави точно нам усталюють, хто належить до церковних людей, то з часів козацької держави не маємо документу, який подававби нам критерії приналежности під юрисдикцію церкви. Не маємо сих джерел не тому, щоби вони затратилися, або щоби ся справа була неясна, але тому, що у практичному життю се була річ знана і усталена через довгі віки на підставі Номоканона і світського права, як Статута, Саксона, Порядку і др. Коли сучасні адміністраційні чи судові уряди говорять про сю справу, то згадують про неї як про річ кождому знану, а покликуються загально на церковне право. Прим. говорячи про персональну юрисдикцію наших церковних судів, наш правничий збірник Права, по которим судиться малоросійський народ, покликається на церковне право „что духовному суду по церковнимъ правиламъ принадлежит“¹⁾). Лиш принагідно чуємо, що до церковних людей належать також управителі владичих та монастирських дібр, церковні піддані, слуги, а навіть дрібні бояре, що живуть на церковних добрах²⁾).

¹⁾ Права... гл. VI, арт. 1, пункт 1. Всякіє власти духовніє и ихъ управители никого изъ мирскихъ въ духовній судъ въ дѣлахъ мирскихъ земскихъ, о имѣніа, долги, побои, грабительства, и въ другихъ симъ подобныхъ, а особливо въ криминальныхъ, къ своимъ судамъ привлекають не имѣють, и мирскимъ какого нибудь званія и чина людемъ ни изъ кого въ такихъ мирскихъ дѣлахъ въ духовномъ судѣ справедливости не искать, но токмо что духовному суду по церковнымъ правиламъ принадлежитъ, тое въ ономъ отпавлять и рѣшено быть имѣеть.

²⁾ Гл. Ак. Ю. и З. П. X, 256 і статті Дамяна Многогрішного.

В статтях Дамяна Многогрішного (1669) згадується навіть про існування якихсь списів церковних підданих. „И учинить имъ книги — читаємо там — сколько за Архієпископомъ и за монастиремъ въ отчинахъ ихъ мужиковъ“¹⁾. В тім случаю ходило о се, котрі посполиті мають користати зі звільнення від податків на військо, бо згідно з четвертою точкою згаданих статей „до Архієпискуплихъ и Епискуплихъ и до монастырскихъ до подданныхъ ихъ, въ податехъ на войско дѣла нѣтъ“.

Упривилейоване становище духовних та церковних людей взагалі манило людей, приналежних до других, нищих і вищих верств дістатися й собі під церковну юрисдикцію та користати з упривилейованого положення. Як сказано, то відносилося до верств правно вище положених — козаків та до нище поставлених — посполитих. Видно, що надто часто лучалося, що козаки переходили у духовний стан, а тим чином звільнялися не лиш від всіх державних тягарів фінансової натури, але й від головного козацького обов'язку — військової служби, коли за гетьмана Данила Апостола появляється царський указ (1734), який забороняє владикам святити в ереї та діякони козаків і козачих дітей без дозволу приналежних полкових канцелярій, а знатних старшин без дозволу генеральної канцелярії. Якщо владику висвятити козака без приписаного дозволу, а у нього не було би дітей здібних понести за нього обов'язок військової служби, то маєтсья у нього козацький ґрунт відібрати, а віддати світським кривням козацького стану. Що більше — указ нормує навіть справи тих козаків, які прийняли духовні свячення до появи указу (1734). Що буде з обов'язками військової натури, що тяжіли на їх приватних ґрунтах — має рішити їх бувше полкове начальство згідно з обов'язуючим правом — по правамъ²⁾. Про які се права

¹⁾ Бантышъ-Каменскій: Источники, I, стор. 11.

²⁾ Василенко, Екстрактъ, стор. 249. Указ з 1734 р. — Изъ мало-россійской старшины, козакъ и ихъ детей, безъ атестатовъ полковничихъ и старшины полковой, а знатныхъ безъ позволенія генеральной канцеляріи въ дьяконы и попы не посвящать, а которые до сего указу посвящены и имели за собою жалованье и козачіе ґрунта, и техъ будутъ челобитчики, и тѣ дела решитъ по правамъ; а кто за тѣмъ указомъ будетъ посвященъ, а дѣтей мужеска полу въ службѣ

мова, указ не згадує, та він має мабуть на думці постанову глухівських статей Дамяна Многогрішного (1669), де говориться, що лиш бенефіціальні маєтки світського духовенства та монастирські добра є вільні від всіх державних тягарів (військової служби й податків), зате з приватних маєтків світського духовенства мається побирати податки на військо, як еквівалент за обов'язок військової служби — а изъ протопоповскихъ и поповскихъ маєтностей поборы на козаковъ взимать противъ уложенъя козацкихъ маєтностей¹⁾. Саме в тім часі, коли появилася згаданий вище указ, що мав перепинити перехід козаків у духовний стан, наново підняла свої праці окрема комісія над кодифікацією права Гетьманщини під проводом визначного нашого юриста, генерального обозного Якова Лизогуба, якої плодом був звісний вже нам збірник — Права, по которимъ судится малороссійский народъ. В 4 артикулі VII глави знайшли своє місце провідні думки згаданого указу. Забороняється там громадам без посвідки відносної військової канцелярії вибирати козаків на приходських священників та посилати їх до свячення; владикам забороняється такі особи висвячувати. Канцелярії можуть потрібні посвідки видавати лиш козакам або неспосібним до військової служби або таким, у яких є кому за них повнити військову службу. В сім другім случаю вільно посвідку видати лиш тоді, коли є до сього важна причина, отже як кандидат справді надається до духовного стану, а громада конечно бажає собі мати його за священника. Сю обставину треба на посвідці виразно зазначити и „аттестовать за таковыми съ яснимъ показаніемъ о его жъ способности и желаніи прихожанъ“²⁾. Не менше як пере-

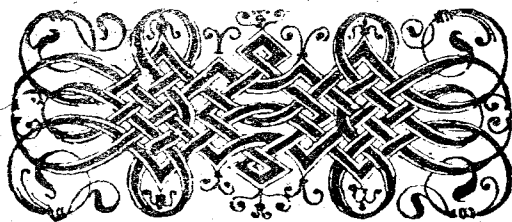
не будетъ, и у тѣхъ козацкіе грунта отбирать и отдавать родственникамъ.

¹⁾ Л. с. стор. 248.

²⁾ Права... гл. VI, арт. 4. Не имѣють никакіе прихожане никого изъ войскового званія, а паче знатнихъ людей, въ чинѣ презвитерскій избирать и для посвященія архіереємъ представлять мимо тѣ канцеляріи, въ которыхъ они вѣдоми суть; а хотя бѣ и представленны были, таковыхъ архіереи не должны посвящать безъ соизволенія и аттестатовъ тѣхъ же канцелярій; да и канцеляріи оніе по искупу или по другой страсти аттестатовъ ни за какими войскового званія людьми давать не должны; а давать аттестати токмо за таковыми,

ходу козаків у духовний стан, беріг уряд, щоби й ряди церковних посполитих — селян, не збільшалися через перехід у церковні села посполитих з нецерковних сіл. Такий перехід був також сполучений зі шкодою для публичних фінансів призначених на військові цілі. Всі нецерковні посполиті платили державний податок як еквівалент за неповнення військової служби; переходив такий посполитий під юрисдикцію церкви, ставав вільним від плачення згаданого податку, на чім тратив лиш державний скарб. Не диво проте, що держава, апробуючи приналежність духовних підданих під церковну юрисдикцію та їх звільнення від плачення державних податків, в згадуваних вже глухівських статтях гетьм. Дамяна Многогрішного застерігала собі — „и въ Архієпископли и въ монастирскіє вотчинѣ вновѣ ничово не принимаютъ“ — себто, щоби в церковні добра не приймати на оселення нових посполитих.

(Продовження слідує).

кто би не былъ къ службѣ воинской способенъ, или би имѣлись у кого другіе сины, брати или родственники, вмѣсто его служить могущіи, онъ же бы былъ во всемъ того сана достоинъ и аттестовать за такими съ яснымъ показаніемъ о его жъ способности и желаніи прихожанъ.

Др. Микола Чубатий

Про правне становище церкви в козацькій державі

[*Dr. Nicolaus Čubatyj — De statu ecclesiae iuridico in co-
sacorum republica*¹⁾]

(Докінчення)

V. Упривилейовання духовного стану.

Виходячи зі заложення станового права обов'язуючого в козацькій державі, духовні як окремий стан та в який-небудь спосіб зависимі від них фізичні та правні особи — церковні люди з одного боку, а добродійні та освітні інституції, що стоять під опікою церкви з другого боку, користають з цілого ряду прав. Тут належить краща охорона духовних осіб зі сторони права, свобода від державних тягарів фінансової натури, свобода від військової служби, а що найважніше право власного суду, себто ексемпція зпід юрисдикції державних судів. Приглянемося тим управлінням духовного стану по черзі.

Всі привилеї для духовного стану зі сторони держави опираються на релігійній засаді, що Церква се Божа установа, духовні се особи гідні спеціальної пошани і шляхотні, хочби духовний походив з третього стану або селянства. Така ідеологія була провідною у правних поглядах наших предків в земській добі за часів першої української держави та в козацькій, по відродженню української держави в Гетьманщині. Погляд пануючий впрочім у цілій сучасній християнській Європі — от хочби в сусідній Польщі, де в самій назві для духовника — ксьондз відбулося немов зрівнання сьої верстви з найвищою вер-

¹⁾ Summarium vide Bohoslovia fasc. 1—2. p. 19 sq.

ствою шляхоцького стану — князями. Маючи вже на увазі добу козацької держави можемо ствердити, що се не є лиш максими моральної або лиш суспільної вартости, вони знаходять свій вислів в юридичних жерелах сьої доби. Стрічаємося з ними в памятниках XVII в., а своє правниче зясування дістали вони у Правах... В тім збірнику духовна особа тішиться такою самою охороною права, як особа приналежна до упривилейованих станів — козацького або шляхоцького. Читаємо там, що за вбійство, скалічення або зневаження духовних людей себто монахів, священників та діяконів (єпископа самозрозуміле) назначена така сама кара, як за подібні злочини поповнені на особах козаків або шляхтичів. Під аналогічну охорону підпадає також найблища священнича рідня¹⁾. Та підчас коли право боронить духовну особу на рівні з особою козака або шляхтича без огляду на се, де й серед яких обставин бувби поповнений злочин, то куди острійше карається аналогічні злочини, поповнені на святих місцях в церкві або на кладовищі біля церкви. Прим. за вбійство місто звичайної кари смерти назначена кара смерти з муками, яка полягала на сім, що вперед відрубували руку, потім голову; за другі злочини предвиджена подвійна кара, як за ті самі, поповнені деінде. Куди острійше чим за напад на дім горожанина, карається напад на церковні інституції; за збещещення святого місця кара мусить бути вища. Від звичайного наїзду Права... відрізняють наїзд т. зв. „кгвалт“ на церков або церковну інституцію. Від польської шляхти переняла також українська шляхта, а згодом і козацька

¹⁾ Права... гл. XX, арт. 16, пункт 7. Духовнимъ персонамъ и мирскимъ священникамъ и діяконамъ за голову, за повреждение составовъ, за рани, бой, и за безчестіе денежный платеж, наказаніе на составахъ и заключеніе подъ арестомъ противъ сего какъ за шляхтича или воинского человека приговорено битъ имѣемъ; а о ихъ женахъ, синахъ, дочерахъ и вдовахъ поступать, какъ сего артикула въ 6 пунктѣ показано. В шестім пункті тогож артикула є подані подрібні грошеві кари, кари на тілі та тюрма за ріжні злочини, поповнені на особі шляхтича та козака. За ті самі злочини, поповнені на шляхоцьких та козацьких жінках предвиджені є аналогічні кари, лиш у подвійній висоті; то саме відносять Права... також до жінок і дочок духовних. Кодифікатори нашого збірника покликуються у сім на Литовський Статут XI, 27. уст. 7.

старшина анархістичний звичай самусуду над противником, особливо коли спір йшов о маєткові справи, а процес тягнувся в нескінченість. Тоді одна сторона збирала загін, найджала на дім противника та сама робила собі право, якого ізза довгої процесової процедури або й браку матеріальної слушности не могла скоро досягнути. Се ті славні „наязди“ або „заязди“, які правнича литовсько-руська термінологія назвала „нападєніємъ“ або з польська „квалтом“. Законодавство та державна влада боролися з тою язвою, що вводила в державу розстрій, доволі острими карними постановами. Наші Права... таке нападеніє карають грошевою карою 12 рублів, о скільки в часі нападенія не мали місця рівночасно інші злочини, як прим. рабунк, підпал, знищення¹⁾). Зате за такий самий напад на освячені місця — як на церков або церковне кладовище, на інституції й доми звязані суццо з церквою, як на школу, дім священника та церковного причоту, назначена рівнож кара два рази вища, чим за напад на інше місце²⁾). Напад на церкву злучений з рабунком або зі знищенням святого місця, карається особливо тяжкою карою смерти — четвертуванням³⁾).

¹⁾ Права... гл. XX, арт. 1, пункт 1.

²⁾ Л. с. гл. XX, арт. 2, пункт 1. „Кто би каково нибудь чина и званія, учинивъ нападеніе на церкви всякого христіянскаго закона и при церквахъ на цвинтари, на школы или на доми духовнихъ персонъ и причетниковъ церковныхъ, тамо въ смерть кого убилъ, или ранилъ и тѣ бѣ рани были знатные и вредительные и въ церквѣ или при церквѣ кровь пролилъ, таковой убійца и помощники его за убійство имѣють битъ казнени перво отсѣченіемъ руки, потомъ головы, а за рани въ тѣхъ же мѣстахъ кому учиненные и за нападенія на дому церковныхъ персонъ и причетниковъ церковныхъ, чинить награжденіе удвое противъ званія ихъ, и въ томъ поступать, какъ сея главы въ артикулѣ 1 показано; если жъ би кто напавъ на церковъ здѣлаеть кому токмо побой безъ ранъ, то за оное нападеніе долженъ заплатитъ гвалту на церковъ удвое, то есть двадцать четири рубли, и оному кому побои здѣлалъ за безчестіе и увѣче противъ званія его удвое жъ наградитъ, а сверхъ того оный же напада-тель посаженъ битъ имѣетъ въ тюрьму или гдѣ судъ укажетъ подъ арестомъ на три мѣсяца“.

³⁾ Л. с. гл. XX, арт. 2, пункт 2. „А если би кто на церкви всякого христіянскаго закона умышленно напавъ, утвори церковные пограбилъ или какое ни есть разореніе здѣлалъ, такового по явнымъ въ судъ о томъ преступленіи доказательствамъ и изоблеченіямъ

Права козацької держави не тільки що беруть духовні особи та церковні інституції в спеціальну оборону, але також признають їм привилеї, з яких користали лиш вищі стани, козаки та шляхта, титулом своєї військової служби. На першій місци згадаємо про норму рівнож переняту від західного сусіда, що духовний стан враз з церковними добрами та оселеними на них, зависимими від церкви людьми, є вільний від державних податків. Ся установа обов'язуюча від перших років існування козацької держави, перший раз дістала своє спредизування у глухівських статтях гетьм. Дамяна Многогрішного (1669). Поставлено там загальну засаду, що всі церковні добра привязані до духовних посад, та посполиті, що на них живуть, отже добра бенефіціальні — вотчини, як звуть їх статті, є вільні від всяких грошових податків, в натурі та від роботизн в користь держави. А до Архієпискуплихъ — читаємо там — и Епискуплихъ и до монастырскихъ до подданныхъ ихъ, въ податехъ на войско дѣла нѣтъ¹⁾. Під „податями на войско“ розумілося тоді всі державні тягарі, які несли невійськові люди, передовсім міщани та посполиті, як еквівалент за неповнення військової служби. На лежали тут податки в грошах, в натурі, роботи для піддержання доріг, мостів, укріплень, дальше обов'язок достарчати підвод для війська, а вкінці доволі тяжкий обов'язок військових стацій, себто обов'язок достарчити для війська не лиш кватири по хатах, але також обов'язок кормити розквартироване військо. З черги насувається питання, чи духовні маєтки в найширшому значінню користали з різних боніфікацій фінансового характеру, подібно як козаки, прим. чи мали право свободної, неоподаткованої продукції та продажі горячих напиків, та держати без

четвертовать“. Мігби лиш заходити сумнів, чи фраза „всякого христіянскаго закона“ відноситься лиш до православних, чи також до других христіян католиків (латинян і уніятів), протестантів й т. д. По всякій імовірности кодифікатори відносять сю фразу лиш до православних, подібно як і в католицьких жерелах того часу під словом *christiani* дуже часто треба розуміти лиш католиків. За нашим поглядом промовляє се, що в II главі Прав... є предвиджені репресії проти еретиків та розкольників, передовсім політична смерть. Вониж чейже були христіянами, а мимо того законодавство їх навіть не толерує.

¹⁾ Бантышъ—Каменскій: Источники I. 11.

ніяких оплат млини. Даних про се не маємо ніяких та вносячи із рівного упривилейовання духовних з козаками, можнаби дати потверджуючу відповідь. Вище сказане відноситься лиш до церковних маєтків в стислім значінню, зате друге діло, коли мова про родинні маєтки духовних. Питання, чи й родинні маєтки духовних мають бути вільні від всяких державних тягарів було актуальним зараз в перших десятках існування козацької держави, бо наше жонате духовенство, вибиране зпоміж визначніщих членів громадянства, такі родинні маєтки справді посідало. Се питання відносилось лиш до нищих духовних сфер приходського духовенства — протопопів та попів, бо монастирські жителі, обітуючи убожество й по світському праву не могли посідати маєтків подібно як і єпископи, які по звичаю східної церкви теж набиралися лиш зпоміж монахів. Тому то в згаданих вище статтях гетьм. Дамяна Многогрішного стрічаємо й таку постанову — а съ протопопскихъ и поповскихъ маестностей поборы на Казаковъ имать противъ уложенъя Казацкихъ маестностей...¹⁾). Щоправда не говориться тут виразно, що се мова про їх родинні маєтки та якраз то, що протиставиться їх архієпископським і монастирським вотчинам насуває інтерпретацію, що тут говориться про їх власні добра, а не землі призначені на удержання приходського священика, які вважалися у нас землями приналежними до громади. Щож отже постановляють статті відносно приватних маєтків духовних осіб? Говориться там, що з тих маєтків мається брати побори на військо — против уложенъя козацкихъ маестностей. Духовний зрівнаний з козацьким станом по постановам статей повиненби з родинних маєтків рівнож повнити козацьку службу — отже військову при рівночаснім звільненню від всяких поборів. Коли мавби ким — то мігби робити, попович стававби козаком, у противнім случаю повиненби лиш давати відповідний еквівалент до військового скарбу на військо. Се пояснення видається нам ще найбільше правдоподібним. Та видно, що ся постанова не була введена в життя, а й до приватних маєтків приходського духовенства примінювано ту саму засаду, що й до других церков-

¹⁾ Л. с. і Василенко, Екстрактъ ст. 248.

них дібр, коли держава в перших десятиліттях XVIII ст. мусіла боротися, щоби спинити перехід козацької землі в посідання духовних; козацький уряд старається передовсім зареєструвати церковні маєтки і не допускати до їх зросту, спiniaючи на будуче перехід козаків та посполитих в ряди церковних людей, про що була мова вище. Та се лиш в части осягало свою ціль. Церковні установи могли нецерковний — козацький ґрунт купити або ще частійше дістати як „задушевний“ запис, а тоді й ці землі підходили під норму упривилеєваного церковного добра. На тім тратила лиш держава, бо скількість землі, до якої була привязана військова служба, зглядно тягарі фінансової натури, заєдно меншали. Щоби й сьому запобічи, в т. зв. рішительних пунктах з 1728 р. за гетьм. Данила Апостола постановлено в 18. точці, що ні духовним особам ні церковним установам не вільно в якийнебудь спосіб набувати недуховні землі. На случай довершення якоїнебудь маєткової трансакції в користь згаданих фізичних чи правних осіб, малося ті землі забирати без викупу — безденежно — і передавати до рук родини продавця. Задушевні записи, по думці рішительних пунктів, можна було лиш робити в рухомих річах — передовсім в грошах¹⁾. Неясний є лиш кінець згаданого пункту, де говориться, що духовні маєтки мають належати під юрисдикцію світських судів, коли є пізваною стороною — противъ 15. пункта — як читаємо в оригіналі²⁾. Та в тім 15. пункті, який у 18-тім частинно

¹⁾ Василенко, Екстрактъ, ст. 249. „Въ Малой Россіи монастырямъ обрѣтающимся, попомъ и всякаго духовнаго чина людемъ козацькихъ земель, и ґрунтовъ, и никакихъ угодій не покупать, и козакамъ и всякаго чина мирскаго людемъ имъ не продавать, и въ поминовеніи вкладомъ и никакими здѣлками не давать. А кто съ такова указу съ (у козаковъ и у иныхъ что изъ такова) недвижимаго имѣнія въ монастырь купитъ или безденежно получитъ, то отъ монастырей, и отъ поповъ, и отъ церковниковъ отбирать безденежно и отдавать наслѣдникамъ тѣхъ имѣній, или кому надлежитъ; а въ монастыри и церковники кто похочетъ, вкладъ давать деньгами“.

²⁾ Ibid. „И тѣмъ монастырямъ, и церковнымъ, и вотчинамъ быть подъ судомъ и въ обидѣхъ отъ нихъ противъ 15 пункта, въ которомъ показано всѣмъ тѣмъ, кои имѣють маєтности въ Малой Россіи подати и повинности надлѣжащія отправлять и все нести равно съ прочими и быть подъ судомъ малороссійскомъ и генеральнымъ,“ противъ того, какъ и другихъ малороссійскихъ людей маєтности“.

повторений, говориться про загальний обов'язок плачення податків від всіх земель на Україні, та про компетенцію полкових та генерального суду у маєткових справах. Не знати проте, чи мова тут лиш про юрисдикцію світських судів над церковними маєтками, коли церковні фізичні чи правні особи є пізвані, чи й маємо теж діло зі загальним оподаткуванням й церковних дібр. По нашій думці мова тут лиш про сю першу справу, отже про розтягнення юрисдикції полкових та генерального суду на духовні добра й то лиш коли позовником є світська особа, позатим сей 18. пункт у зв'язи з 15. є незручно стилізований; духовні добра аж до 1786. р., коли то вони перейшли під державний заряд були вільні від фінансових тягарів.

Крім сказаного вище духовні користали ще й з фінансових привилеїв на рівні зі шляхтичами та козаками. Всі продукти з господарств чи підприємств духовних осіб їх власних чи бенефіціяльних при перевозі сухим чи водним шляхом, при продажі на торгах чи ярмарках є вільні від всяких оплат — отже від торгових платежів (индукти), від мостового, перевозного, погребельного і т. д. Вони лиш обов'язані вистаратися у полковій чи сотенній канцелярії о посвідку, що ці продукти є їх власністю та походять з їх господарств; згаданою посвідкою мала служба, конвоююча припаси, виказатися перед фінансовими урядовцями¹⁾.

Духовні дальше є вільні від обов'язку військової служби. Сей привилей духовного стану, який все числився вищим станом в державі, є опертий на старих постановах загально-церковного права; знаний він і в нашім церковнім праві ще в княжій добі. Тоді був він куди актуальніший чим за Гетьманщини, бо у нашій старій, київській державі нормальною оборонною силою було загальне ополчення, підчас коли тепер військова служба була немов правом та обов'язком козаків і зливаючоїся з ним нечисленної шляхти. Та вже в середніх віках завважуємо деяку різницю між розмірами сього привилею на заході, а у нас, на Україні. На заході сей привилей розтягано на духовних в найширшому значіннію — отже на всіх

¹⁾ Права... гл. IV, арт. 14, пункт 1—2.

клериків, себто тих, що дістали принайменше постриження (tonsura), інакше було у нас в княжій добі. При мобілізації звичайного загального ополчення і у нас всі клерики, які дістали хотяй постриження, були вільні від обов'язку ставати в ряди, зате на случай надзвичайного загального ополчення, покликуваного в часі більшої небезпеки для землі, коли то йшли всі спосібні носити оружя, або як у нас тоді казалось йшли „вси со дѣтьми“, то тоді сей привилей був обмежений лиш на духовних з вищими свяченнями, отже від діакона в гору, зате всі пострижені, четці і т. д. мали йти у похід. Свідчить про се интересне місце, записане в ипатській літописи під 1148 р.¹⁾ Причинок незвичайно интересний з огляду на ідіомат нашого церковного права під сим оглядом та дошукатися якогось зв'язку між сим привилеем з часів київської, а нової козацької держави годі. Привилей духовних на свободу від військової служби колись і тепер опирається лиш на постановах загальноцерковного права; в добі Гетьманщини спирало його ще станове право, що — як сказано — пронизало цілий правовий лад козацької держави. В тій добі нашого державного життя обов'язок військової служби й других станів не був актуальний, з огляду на се, що сей обов'язок а й право zarazом прислугували лиш козацькій верстві. Зате була різниця між духовними а світськими невійськовими верствами, коли мова про обов'язок військової служби; світські землевласники за несповнювану військову службу платили як еквівалент податок „на козаків“ або „на військо“, зате духовні маєтки, як сказано вище, були від нього вільні.

VI. Церковне судівництво та його компетенція.

Всеж таки найважливішим привилеем духовних, що надавав їм характер окремішного стану в державі, було право власного суду — се *privilegium fori* західного католицького права. Право духовних на егземпцію від публичних судів, а тим самим право мати власний суд над

¹⁾ Ип. 1148 р. На предложення кн. Ізяслава рішили Новгородці йти у похід на кн. Юрія Суздальського, говорячи: ради съ тобою идемъ своихъ дѣля обидѣ... ать же пойдѣмъ всякая душа: аче и дякъ и гумеңце ему пострижено а не поставланъ и тьи пойдѣтъ.

церковними людьми у всіх справах, а у деяких справах над всіми християнами теж старе, сягаюче аж у IV вік. Знане воно у нас на Україні в часах київської держави; т. зв. церковні устави наших князів свідчать навіть про їх дуже широку компетенцію. На них і на Номоканоні опирала наша церква своє право на власний суд ще в XV та XVI в. Привилей великого князя і короля Александра (1491) покликується на фальсифікат з XIV в. т. зв. Устав кн. Ярослава. На сім знова привилею опирається привилей Жигмонта I. (1511) і Степана Баторого з 1585 р.¹⁾ Та старі права української церкви так довго були при силі, як довго у великім князівстві український елемент мав якесь значіння. Після люблинської унії вже за польських часів юрисдикцію судів української східної церкви сильно обмежено, а духовні суди могли повнити свої функції лиш тоді, коли підсудні добровільно годилися на духовний суд. Державна влада лиш у деяких случаях і то не радо підпирала наші духовні суди у їх праці й то лиш тоді, коли консеквенції правового ладу сучасної держави її до того змушували, от прим. коли в цивільнім суді зависла справа подружого розводу православних, що взяли церковний слюб по всім вимогам канонічного права. З повстанням козацької держави православна церква дістала подібну компетенцію, яку мали римо-католицькі духовні суди в Польщі. Публичне право Гетьманщини опиралося тут вповні на західних кодифікаціях передовсім німецького права та Литовського Статута; вносимо се з того, що кодифікатори нашого права з XVIII в. покликаються навіть на Саксона та Статут. З перших десятих літ Гетьманщини брак нам ближчих даних про сю справу. Інститут церковного суду існував силою факту подібно як і другі установи станової суспільности, прим. шляхоцькі суди. В т. зв. духовних статтях з 1654. р. нічо не говорить ні про устрій, ні компетенцію церковного суду, приймаючи, що се вже справа усталена й знана; говорить там лиш про недопускаємість апеляції від найвищої духовної, судової влади на Україні — від суду митрополита до когонебудь. Ся постанова мала виразно підчеркнути, що відклики від осуду митрополита до Москви

¹⁾ Опис. Київ.-Соф. Собора дод. 11—12.

були недозволені. Суды духовные — читаємо в 4. точці — щобъ сами духовные исправляли съ позываньемъ до преосвященного митрополита и суда его митрополича, гдѣ совершенный судъ и конецъ свой всякое духовное дѣло имѣло, через которого преосвященного митрополита кievского и его судъ духовный митрополичь виноватое духовенство не отсылаючи до Великой Россіи, чтобъ тут карано было, а не гдѣ индѣ¹⁾).

Не глибоше доторкнувся справи духовного суду на Україні звісний указ 1686 р. Як вище сказано, щоби не зражувати собі українського духовенства, що все холодно відносилося до зверхника України, відносна постанова духовних статей з 1654 р. лишилася без зміни. Згаданий указ так само постановляв як і статті, що — суда въ своей епархіи содержаны бѣ были, а патріярху въ тѣ суда не вступать и челобитень не принимать²⁾). Місцеве правління гетьмана апробувало їх існування та не оспорювало їх досить широкої компетенції тимбільше, що незорганізовані належно державні суди не відповідали своему завданню. Та на початку XVIII в. з кращим зорганізованням гетьманських судів — видно — приходило часто до спору о компетенцію між духовними а світськими судами, особливо коли в суді зависла справа між людьми духовного і світського присуду, дальше коли перед судом опинилася маєткова справа, в якій були заангажовані крім приватних, державні інтереси — податкові обовязки та тягарі військової служби. В сім останнім случаю публична влада воліла сама пильнувати своїх інтересів та рішилася на обмеження компетенції духовного суду, відбираючи йому всі маєткові справи. В згадуваних вже рішительних пунктах з 1728 р. за гетьм. Данила Апостола стрічаємося вже з постановою, що всі справи відносно церковних маєтків, о скільки позиваючою стороною є світська особа, належать до полкових судів, зглядно до генерального суду на рівні з маєтковими справами всіх світських горожан України. Се тим більше дає нам право вносити, що й справи звязані з приватними маєтками духовних підлягали світському правосуддю. И тѣмъ монастырямъ — читаємо в пунктах з 1728 р. —

¹⁾ Ак. Ю. З. Рос. X, 741—2.

²⁾ Василенко, II Екстрактъ 248—9.

и церковнымъ, и вотчинамъ быть подъ судомъ въ обидахъ отъ нихъ противъ 15 пункта, въ которомъ показано всѣмъ тѣмъ, кои имѣють маєтности въ Малой Россіи... быть подъ судомъ малороссійскомъ, полковимъ и генеральнымъ, противъ того, какъ и другихъ малороссійскихъ людей маєтности¹⁾. В тім самім дусі очеркають компетенцію українського духовного суду й Права...²⁾ Тут ми властиво перший раз стрічаємося з докладнішим зясуванням компетенції церковного суду в Гетьманщині. Права... знають ще їх подвійну персональну та річеву компетенцію; перша розтягається на т. зв. церковних людей, мало не у всіх справах, друга віддає деякі справи відносно всіх християн під осуд церковних судів. Кажемо, що духовний суд судив тепер церковних людей мало не у всіх справах, бо давнішу нічим не обмежену юрисдикцію церковного суду над своїми людьми тепер доволі обмежено. Цілий ряд справ, коли підсудними є церковні, а навіть духовні особи, бачимо, що вже судить лиш світський суд. В першу чергу належать сюди справи земських маєтків, дальше всі більші карні справи т. зв. кримінальні, за які грозила кара смерті. В тих справах духовний, виступав він як пізваний чи позовник, ставав перед компетентним світським судом — полковим, мійським або підкоморським (комісарів межевих)³⁾. Річ ясна, що в практичному життю між тими двома родами справ була різниця, коли обі сторони були церковної приналежности. В першім случаю тому, що се обсяг приватного права, справи звичайно не виходили поза церковний суд, хоч Права... засадничо, сильніше навіть як ришительні пункти з 1728 р., стоять на становищі, що земські справи все судить світський суд⁴⁾. Щоправда з тексту нашої кодифікації можнаби вносити, що духовні в тім часі позивали й світських в маєткових справах перед духовний суд, та що навіть там западали відповідні присуди, однак таке поступування в тім часі вже носило марку неправильного. Невдоволена духовним судом сторона, могла ту саму справу винести перед при-

¹⁾ Л. с. ст. 249.

²⁾ Права... гл. VI, арт. 2, пункт 1.

³⁾ Права... гл. VI, арт. 2, пункт 1.

⁴⁾ Л. с. гл. VI, арт. 1, пункт 1.

належний світський суд, а позовник за недодержування судової компетенції ще й платив грошеву кару ¹⁾. В другім случаю, коли духовний поповнив кримінальний злочин, хочби й на церковній особі, то з огляду на визначно публично-правний характер, який в тім часі сей рід справ вже прийняв, він мусів опинитися лиш перед державним судом, противно як се було в I добі нашого державного життя. Всі другі порушення карного права з боку церковних людей по постановам Права... се обсяг юрисдикції церковних судів ²⁾.

По всякій правдоподібности у всіх прочих справах церковних людей судив їх духовний суд. Про се Права... щоправда виразно не говорять, мимоходом лиш згадують про деякі справи, як про — обиди въ ссорахъ и дракахъ — зі сторони духовних, а також про безправну продажу церковних річий ³⁾.

Зате від перших часів появи християнської церкви на Україні цілий ряд справ своєю природою ближче або дальше звязаних з вірою і моральністю без огляду на особи підпадав під юрисдикцію духовних судів; тим чином підходимо до предметової юрисдикції церковного судівництва. Її — як сказано — знають згадувані нами церковні устави з княжої доби, знають її також, хоч в сильно обмежених розмірах, й Права... В добі київської держави під присуд духовного суду належали всі кимнебудь поповнені переступства проти християнської віри і моралі, як богохульство, святотатство, чари, всі тілесні гріхи, зневаження родичів, всі подружі справи, а також справи нераз доволі слабо з ними звязані. З віками одна справа по другій переходить під компетенцію світського суду так, що в нашій добі ся предметова юрисдикція духовних судів вже сильно навіть обмежена ⁴⁾. Права... нігде нам точно не

¹⁾ Л. с. гл. VI, арт. 1, пункт 2.

²⁾ Л. с. гл. VI, арт. 2, пункт 2.

³⁾ Л. с. гл. XIV, арт. 2, пункт 2. А ежели кто въпротивность сему дерзнетъ учинить, то духовные и причетники церковные духовному, а мирские мирскому суду подлежатъ...

⁴⁾ Як широкою була початково компетенція церковних судів свідчить факт, що в XI в. вони судять навіть справи спадщини тому, що завіщання та память про померших родичів стояли по думці церковних кругів в близькій звязи з християнською мораллю. Та вже під кінець XI, а на початку XII ці справи переходять під світський присуд.

вичисляють, в яких то справах всіх християн мали судити церковні суди; про се мова лиш мимоходом — то тут то там. Одні лиш справи все належали сюди й то понад всякий сумнів — се справи подружних розводів¹⁾, зате вже маєткові діла звязані з розводом рішає світський суд²⁾. Тому що відносно подружних розводів витворилася на Україні в XVI та XVII в. практика не все згідна з канонами східної церкви, а зате апробована а принайменше толерована місцевою духовною владою, варто на се питання звернути бачнішу увагу.

Справа подружних розводів була може одинокою справою, якої приналежности під церковний присуд не оспорював ніколи навіть польський уряд, а яка давала нашим церковним судам доволі много роботи з огляду на відмінне, місцеве звичаєве право³⁾. Аж по кінець XVI в. зберігся у нас звичай, що подружжі умови перед вінчанням робили у нас родичі в імені малолітніх дітей; дорослі діти й не побиралися, то сторона, яка зривала умови, платила т. зв. заруку себто вже при умові умовлену, заставну суму. Річ ясна, що коли заключено лиш умову, то таку справу коротко рішав цивільний суд. Та справа була нераз більше скомплікована; ще в XVI в. стрічаємося з юридичним звичаєм недолітків звязувати церковними заручинами, а навіть вінчати. В таких случаях, коли повінчані, дійшовши до повних літ, не бажали зі собою жити, то такої справи не міг рішити лиш цивільний суд; вона належала під компетенцію духовного суду⁴⁾. Щоправда звичай вінчати малолітніх з кінцем XVI в. зникає, однак инша обставина робила інгеренцію духовного суду конечною. На Україні відрізняли все церковне вінчання від народного весілля. Одно й друге відбувати рівночасно се явище

¹⁾ Гл. Права... гл. X, арт. 37, пункт 1. Розводъ супружескій, для которыхъ причинъ ни биваетъ, долженъ быть по правамъ християнскимъ всякого званія и чина людемъ негде инде токмо передъ судомъ духовнымъ.

²⁾ Л. с. гл. X, арт. 37, пункт 2.

³⁾ Про сю справу гл. Орест Левицький: Черты семейного быта въ Югозападной Руси въ XVI—XVII в. Київ 1909. Ё се передрук вступу до III тому VIII части Арх. Ю. З. Россіи, де зібраний документальний матеріял про сі справи.

⁴⁾ Гл. Арх. Ю. З. Р. VIII 3, нр. VI.

доволі нове з кінця XVIII в. Зате ще з поганських часів живе в XVI і слідуючих століттях не лиш між народом, але й вищими верствами переконання, що двоє людей вважається вповні подругами не по церковнім вінчанню, але аж по відбутім весіллю по всім народнім звичаям, яке являється остаточним станом в заключуванню подружжя¹⁾. Весілля попереджали інші акти правної натури. Пізналося тоді двоє людей і виявили собі обопільне бажання пібратися, наступали т. зв. змовини себто виявлення тої їх волі в присутности родичів; тоді обговорювано матеріяльні справи та обі сторони давали собі згадану вище заруку себто застав, що кожда сторона додержить слова. Якийсь час по змовинах, часом рівночасно відбувалися заручини. Се вже акт визначно правного, хоч чисто світського характеру, бо нареченому передавали тоді родичі свою власть над дівчиною. Від того часу дівчина без відома нареченого не може зробити самостійно ніякого важнішого кроку²⁾. Часом заручини відбувалися при співучасті церкви; часто рівночасно відбувалося й церковне вінчання, хоч найчастійше заручини часово випереджували церковне вінчання; сі справи відбувалися різно³⁾. Та оден факт є загальний і прийнятий тоді по цілій Україні, що по заручинах і церковнім вінчанню двоє людей ще не живуть зі собою і не вважаються ще вповні подругами. Подружжє співжиття зачиналося аж по відбутім весіллю з усіми народніми церемоніями звичайно рік або й більше років після церковного

¹⁾ Ще й нині наш нарід в сторонах дальше віддалених від культурних осередків вважає весілля суцільно-складовою частию акту заключування подружжя.

²⁾ Р. 1585 вдова земянка Ганна Хребтовичева заручила свою дочку Настасю з паном Станиславом Кавезьким. В часі заручин відбувається формальна передача материнської влади над панною Настасею нареченому, бо звертаючися до свого старшого сина, луцького підстарости Івана Хребтовича, просить його, *щоби він поміг її сповнити обряд і „дівку пану Кавезському до рукъ дати за жону“*. Хребтович з матерю „взявши панну Настасю за руку, пану Кавезському дали“, за що той їм подякував. Після заручин хоче Настася їхати до кривних Боговитинів на довший побут, то вже просить не матери о дозвіл, але „просила панна Настася пана Кавезского и жби пустить до пріятелией“. Гл. Левицький, Черты, стор. 26—27, документ Арх. Ю. З. Р. VIII 3, нр. CVI.

³⁾ Гл. Левицький, Черты ст. 28.

вінчання. Весілля тим чином являється не лиш культурним явищем, але носить воно усі признаки юридичного акту, опертого на звичаєвім праві. Істнування такого порядку доводило нераз до колізій з церковним правом. Дуже часто по церковнім вінчанню, а ще перед весіллям, зайшли непорозуміння й обі, або лиш одна сторона захотіла розійтись. Народня опінія не вважала інтересованих за подругів, зате церква вважала подруже заключеним так, що розійтись могли наречені лиш при інтервенції церковного суду. Такий розвід давалося у нас зовсім легко на підставі льокального звичаєвого права, що вкралося в православну церкву на Україні, хоч і загально-церковне право з деякими щоправда труднощами такий розвід допускає як *matrimonium ratum, sed non consummatum*. Католицьке право зналоби у сім случаю розвід на підставі папської диспензи, у нас робили се церковні суди єпископів, опираючися о суд митрополита лиш в дорозі відклику. Що розвід повінчаних церковним способом, однак ще перед весіллям був у нас можливий без більших трудностей — се погляд не лиш світських людей, але й вищих духовних осіб. Наведемо на се примір з першої половини XVII в. Митрополит Петро Могила 1634 р. сам звінчав визначну православну землянку Катерину Стрибелівну з паном Яном Ярмолинським сином знаної Раїни Ярмолинської, однак весілля мало відбутися аж 1637 року, до сього часу обвінчана жінка живе у своїх родичів та зветься „панною Катериною“. При вінчанню списано слюбну інтердизу, яку навіть як свідок підписав митрополит, в якій обі сторони зобовязуються „сдержать слово и вѣру“ під зарукою 100.000 зол. поль.¹⁾ Значиться, що церковне вінчання перед весіллям евентуально могло бути розвязане, коли обі сторони клали в застав грошеву заруку. До того важне се, що се слюбна умова довершена не десь там на землянськім хуторі світськими людьми, але в присутного голови української православної церкви. В засаді такі розводи рішали церковні суди, хоч дорогою надужить вироблялася інша практика. Користаючи з розстрою, у який попала українська церква напередодні унії, неприхильна для неї польська адміністрація, старається обме-

¹⁾ L. с. 39 ssq.

жити компетенцію духовних судів і в справах подружних розводів. Перед нами цілий ряд документів, які стверджують, що в останніх десятиях XVI в. навіть по довершеном церковнім вінчанню та по відбутім весіллю світські суди без участі церковної влади розв'язують подружа, дають дозвіл на нові, чим різко входять в обсяг компетенції духовної влади. Заінтересовані нераз складають добровільно полюбовний суд, часом чисто світський, часом при співучасті духовних, виставляють собі взаємно посвідки розводу, на яких мов на глум стрічаються часом підписи духовних як свідків. Така посвідка вистарчає, щоби другий раз церковно повінчатися. Часом обі сторони являються перед своїм архієреєм, та не щоби піддатися під його осуд, але лиш заявити йому про довершений розвід та вписати се в актові книги духовного уряду¹⁾. Сі надужиття, незгідні з канонами ні східної, ні західної церкви, збільшалися лиш в наслідок упадку православної церкви, але ще більше тому, що польський уряд не спиняв тих надужитъ і не попірав церкви, щоби зло усунути. Противно лучаються случаї, що старостинські уряди без скрупулів дають дозвіл на вінчання навіть людям звінчаним по всім церковним приписам²⁾. Як читаємо в тогочасних документах, вони безцеремонно — въ справи духовные ему и духовенству его належачые вступуються, и жоны отъ мужѣвъ привлащаючи тымъ собѣ пожитокъ роспускають. Правда, на прошення митрополитів появляются королівські накази до старостинських і мійських урядів, щоби вони — въ доходы церковные и во всы sprawy и суды духовные протопопомъ належачые не вступовалися, и роспусковъ мужомъ съ жонами не чинили (кгдажъ то не свѣтскому, але духовному суду належить)³⁾, однак заходи сі мусіли бути безуспішні, бо й жалобщицям йшло не так о збереження чистоти церковних канонів, як більше о — доходи церковные. За польських часів в практиці компетенція духовного суду навіть у подружних справах була зведена ad minimum. З практикою, витвореною дорогою надужитъ, числиться й тогочасне законодавство, передаючи цілий ряд справ колись

¹⁾ L. c. 72, 77 ssq.

²⁾ L. c. 31—32 і Аpx. Ю. З. Р. VIII 3, нр. LXXX.

³⁾ Ак. Зап. Рос. II 230, III 22, 149, IV 31.

безсумнівно належних під церковний присуд в руки світських судів. Литовський Статут говорить правда, що подружжі розводи належать до церковного суду, однак справи подружжих перепон, приміром карати з причини затаєного кривняцтва чи свояцтва віддає світським судам. Видно, законодавець стратив довіря до церковних органів, що вони перестерігатимуть, щоби не ломано церковних канонів. Боротьбу проти надужить, незгідних з церковним правом, зі сторони уряду та вірних та проти звичаєвого права, незгідного з правом церкви, підняла аж уніятська церква таки зараз в перших роках по берестейській унії, повертаючи наново права духовного суду. В православній церкві реформи перевів аж в XVIII в. святійший Синод. Ще рік до берестейської унії видав еп. Іпатій Потій підчиненим собі духовним наказ під загрозою депозиції і анатеми, щоби справи подружжих розводів самі не рішали, але відсилали до єпископського суду ¹⁾, а перший берестейський синод (1595) постановляє звернутися до короля, щоби він видав поміщикам наказ не брати в оборону, але віддавати на покарання духовній власті приходських священників, які не держалибися вище згаданого зарядження ²⁾. Енергічні виступи уніятської єрархії проти ломання постанов церковного подружого права зі сторони уряду, суспільности, чи духовенства довели до сього, що розводи устали, а в актових книгах гродських та ратушних судів Правобережя не стрічаємо вже розводових грамот. Ще під р. 1713 в актах летичівського гроду стрічаємо записку, що землянка Анастасія Томашевська видала грамоту розлуки своєму чоловікови, однак проти сеї грамоти запротестував в гродським уряді в імени львівського уніятського єпископа летичівський декан, аргументуючи, що такий розвід противний — божескимъ и церковнимъ законамъ ³⁾. Що на Правобережю звичай розводів зник, видно з сього, що за виставлення, а навіть лиш за само жадання грамот розлуки суди вже тепер карають ⁴⁾. Тим чином в тій части україн-

¹⁾ L. с. IV. 47.

²⁾ Theiner, Mon. Pol. III 185.

³⁾ Актова Книга Київ. Центр. Арх. нр. 5252, листок 20 (за Ор. Левицьким, Черты ст. 112).

⁴⁾ L. с. нр. 1294, листок 27 (за Лев.).

ської церкви, що злучилась з Римом, привернено з одного боку силу відносних церковних канонів, з другого боку виключну компетенцію духовних судів в подружних справах. Зате у православній церкві погляд звичаєвого права на справу розводів удержався через цілий XVII в. Тут все ще точно відріжнювали церковне вінчання від весілля, признаючи навіть більше юридичне значіння весілля та допускаючи зовсім без трудностей розвід¹⁾ по вінчанню однак перед весіллям, а з деякими труднощами й по весіллю. Як на переломі XVI і XVII в. так й тепер за гетьманської влади розводами займаються будьто духовні, будьто світські (полкові) суди, а церква проти сього навіть не протестує. В Гетьманщині юрисдикція церковного суду була доволі хитка та неусталена; аж Синод підняв боротьбу з розводами та привернув ті справи під присуд духовних судів. В 1740 р. появляється указ Синоду, який наказує церковні вінчання та весілля відбувати одного дня, а справи розводів віддає всеціло духовним судам. Вже в другім десятиліттю XVIII в. стрічаємося зі засудами на церковні кари тих, що розлучаються без духовного суду¹⁾, а в протягу XVIII в. справді церковне вінчання та весілля щораз загальнійше відбуваються рівночасно, аж вкінці зливаються в оден обряд. Розвід допускається тепер лиш в однім случаю, коли одна сторона зломила подружю вірність — прелюбодіяння ради — засада знана й нині в православній церкві.

Давної компетенції церковним судам у других справах не привернуло й прихильне своїй церкві козацьке правління тому, що інтереси держави та законодавні чинники щораз то більше еманципуються від церковних впливів. Отсей, вже значно змінений обсяг компетенції духовного суду констатує й наша кодифікація з першої половини XVIII в.²⁾ Права... не знають ніяких змовин, ні зарук. В справах подружних перешкод признають вони, щоправда, компетенцію церкви їх очеркати, однак береження, чи сих, церквою усталених засад не ломлять, та евентуальне карання належить до світської власти; становище знане

¹⁾ Левицький, Черты ст. 116 ssq.

²⁾ Гл. X.

³⁾ Гл. X, арт. 1, пункт 1—3.

в Статуті¹⁾. Хто свідомо переступає відносно канони церкви, того Права... карають конфіскацією половини майна, діти узнає закон за неправесні, а винуватий стається неспосібним дістати якийнебудь уряд — себто наступає частинна політична смерть, говорячи термінологією Прав... Річ ясна, що таке подружжя розв'язується. Якщо переступлення наступило несвідомо, справа йде до духовного суду, який декларує подружжя за неважне та дає дозвіл обом сторонам на закінчення нового подружжя²⁾. Як сказано вище, з тексту Прав... виходилоби, що карати за недодержування постанов відносно подружжя належить до світських судів, зате справи розводів рішає таки лиш духовний суд³⁾, подаючи свій присуд до відома світській влади, щоби вона на сій основі вирішила маєткові справи заінтересованих⁴⁾. Так зясовує гетьманський уряд вже напередодні свого упадку своє становище до обсягу компетенції духовного суду що до подружжя справ у великім проекті кодифікації обов'язуючого права, у Правах, по котрим судиться мало-російській народ.

Якаж була компетенція духовного суду у других справах, які колись належали під його присуд? Маємо на думці всі провини проти віри та моральности; чи й вони належать ще до духовного суду? В сім напрямі давну юрисдикцію духовного суду може ще найбільше вкорочено. Причин треба шукати з одного боку у менше прихильній, а згодом навіть у ворожій поставі державної влади великого князівства і Польщі супроти православної церкви, з другого боку у щораз більшим зрості компетенції світських державних судів коштом духовних — явище знане впрочім у цілій Європі, а передовсім в XVII та XVIII в. Не диво проте, що й наші Права... цілий ряд справ колись

¹⁾ Гл. X, арт. 36, пункт 1. — По правамъ Божиимъ и Христїанскимъ никто да не дерзаетъ близкую себѣ въ сродствѣ въ жену понимать, даже до степени по узаконенію православнїя восточнїя церкви. — Лит. Статут сам означував степені кривдництва і свояцтва.

²⁾ Гл. X, арт. 36, пункт. 4.

³⁾ Гл. X, арт. 37, пункт 1. — Розводъ супружескій, для которихъ причинъ ни биваетъ, долженъ битъ, по правамъ христїанскимъ всякого званїя и чина людемъ негде инде токмо предъ судомъ духовнымъ.

⁴⁾ Гл. X, арт. 37, пункт 2.

духовного присуду віддають в руки полкових та мійських судів. Котрі справи зберіг ще в XVIII в. духовний суд як приналежні до нього, годі усталити, бо підчас коли про подружжі розводи виразно говорить, що вони належать до духовного присуду, то про другі справи нема такої згадки. Протівно, цілий ряд проступків проти віри та моралі — виходилоби з тексту Прав... — судить світський суд. Так було в половині XVIII в. по звісних вже Петрових реформах; та — по нашій думці — много справ проти віри й моральности через цілий XVII в. судили церковні суди й аж на переломі XVII і XVIII в. наступило згадане обкроєння церковного судівництва — з одного боку в наслідок відгребання Литовського Статуту, який з перших років XVIII в. стає знов обовязуючим кодексом в Гетьманщині, з другого боку в наслідок ліберальних реформ Петра В., які по полтавським бою широкою брамою передістаються й на Україну. Тим чином цілий ряд справ, які колись судили духовні суди, тепер вже судить лиш світський суд; Права... сей фактичний стан лиш констатують. Давніше всі злочини проти Божої чести (віри) приходили у церковний суд, тепер світський. В II главі Прав... — О чести божій — з усею точністю установлені кари за богохульство, зневагу імени Пр. Діви, Святих, вкінці накладається там кари на еретиків і відступників від благочестія. Зі справою Божої чести тісно звязані другі — по сучасному праву — злочини чародійства і ворожбицтва. Церковні устави з I доби знають їх як обсяг церковної юрисдикції, тепер Права... й сі справи передають в руки духовного суду, подібно як і провини проти святкування святочних днів. Як останній слід, що були се колись справи духовного присуду осталася установа приміром, що коли чародій сам кається, то передає його державний суд церкві на покуту, а грошові кари за непошанування святочних днів йдуть на церковні цілі. Давніше злочини збещецнення церкви або нарушення церковної власности — святотацтво — судили лиш духовні суди, тепер лиш духовних карає церковний суд, світські стають перед публичний суд, до якого належать ¹⁾. Також провини проти християнської моралі колись судили виключно ду-

¹⁾ Права... гл. XIV, арт. 2, пункт 2 і гл. XX, арт. 2.

ховні суди, тепер вже не судить їх більше духовний, лиш світський суд. До таких належали деякі спеціальні роди убійства або побиття, які християнська суспільність у виімковий спосіб осуджувала — як убійство або тяжке зневаження родичів¹⁾, діда, баби та найблищих кривняків, тітки, брата, сестри, шурина²⁾, жінки або мужа³⁾. Тут належало отроєння, довершене на кімнебудь; мотиву треба шукати в сім, що публична опінія сей рід підступного вбійства вважала за спеціальну злобу зі закраскою чародійства⁴⁾. Як останній відгомін, що сі справи — се обсяг духовного присуду, се постанова сучасного карного права, що за деякі злочини, які в особливий спосіб обиджали християнські етичні почування, світські — полкові та мійські суди крім звичайної грошевої кари або тюрми, присуджують ще й церковну кару. Причинок незвичайно інтересний ще й з іншого погляду, бо се свідчить з одного боку про вплив релігійних понять на публичне законодавство, з другого боку про велике заінтересування світських кол справами віри та церкви. Наведемо для приміру одну чи другу постанову: за вбійство дитини родичами Права... предвиджують зглядно невисоку кару рік і шість тижнів тюрми, але крім сього ще й церковну кару — потомъ на другий годъ четирижди при церкви покаяніє приносить и сознавать тотъ явний свой грѣхъ предъ всѣми людми собранія християнскаго, въ означенные празники и дни...⁵⁾ Подібну церковну кару примінують державні суди також за побиття бременної жінки, яке спричинилоби передчасний порід. Аплікуючи за сей злочин церковну кару наш збірник права усталює точніше, в які то чотири празники має засудженець робити публичну покуту, а саме — на Різдво, Стрітєння, Великдень і Сошествіє св. Духа⁶⁾. Впрочім на многих місцях

¹⁾ Права... гл. XX, арт. 5, пункт 1—2. ²⁾ L. с. гл. XX, арт. 5 і 6.

³⁾ L. с. гл. XX, арт. 7. ⁴⁾ L. с. гл. XX, арт. 18.

⁵⁾ L. с. гл. XX, арт. 5, пункт 3. Моглоби декого вражати, чому за вбійство рідної дитини кара така невелика, підчас коли за інші вбійства кара смерти на деннім порядку. Пояснити се можна все ще доволі живою правовою ідеологією про владу батьків над дитиною (*patria potestas* римського права). В добі Руської Правди сей інститут у нас ще при повній силі. Батькови вільно дитину продати в неволю, отже в консеквенції і вбити безкарно. Так говорило світське право, лиш церковне боролося з тим нехристиянським поглядом.

⁶⁾ L. с. гл. XX, арт. 15, пункт 1.

нашого збірника стрічаємося з релігійними аргументами при узасаднюванні злочи одного чи другого злочину, що не менше свідчить про се, як дух християнської ідеології проникав нашу правову культуру в тім часі¹⁾.

Лишалобися ще згадати про переступства моральної натури в вузшій значінню, себто про провини на тілі тілесних зносин, як чужоложство, тілесні зносини з кривною особою, та полові збочення як гомосексуалізм і скотоложство, дальше знасилування жінки, з окрема монахині й недолітка. Всі ті справи колись без застереження належали до обсягу компетенції духовних судів. Нині всі подібні проступки ще є каригідні, однак судять їх світські суди. Виходячи з релігійного становища про святість родини і подружжя, Права... острійше карають тілесні зносини між одруженими особами, як людьми вільного стану, між кривними або свояками, чим між чужими. Так само острійша є кара за знасилування монахині чим світської жінки, неприродний спосіб тілесних зносин, чим природний. Як згадано вище тілесні, з обох сторін добровільні, зносини між особами навіть вільного стану Права... карають доволі остро — погляд безперечно церковно-правний²⁾.

Під кінець згадаємо ще хоч кількома словами про організацію церковних судів. Поняття „церковний суд“ є ширше від поняття духовного суду, бо крім духовних судів єпископських та монастирських є ще другі церковні суди т. зв. суди єпископських та монастирських намісників. Перші се духовні суди в повній значінню, другі се властиво світські суди, а саме доміняльні суди церкви як землевласника над своїми селянами — підданими. Єпископ чи монастир адміністрував церковні маєтки через світську людину т. зв. намісника. Намісник як завідатель церковних сіл числиться подібно як священича родина до церковних людей та виконує над селянами доміняльне судівництво в імені єпископа чи монастиря, однак, як видно, не є се суд духовний, противно світський, лиш в руках церкви, отже в іншій розумінню церковний. Від присуду управителя можна було відкликатися до тої духовної особи, що його настановила³⁾. З сього бачимо, що доміняльне право

¹⁾ Права... гл. II, X, арт. 36, пункт 1, XXIII, арт. 7, пункт а, арт. 9, 14 і т. д. ²⁾ L. c. гл. XXIII. ³⁾ L. c. гл. VI, арт. 2, пункт 2.

створило й подвійний тип церковних людей, зв'язаних безпосередно з церквою й церковних селян, чого з браку доміняльної залежності не стрічаємо в І добі. Суд намісника або управителя, як його звать деколи, се властиво своєю генезою і характером світський суд; та його ми сим разом лишимо на боці, а згадаємо ще про духовний суд в стислім розумінню — себто про суд єпископа та ігумена. Монастирські суди для нас не мають більшого інтересу, бо вони мали лиш юрисдикцію над монастирською братією, зате для нас представляє інтерес суд єпископа. Є він в кожній дієцезії і є судом колегіальним. Предсідником суду є єпископ; судить він в оточенні крилошан, отже місцевого духовенства. Не без того було, щоби й в проведенню судом єпископ не виручувався від случаю до случаю кимсь другим. При єпископським суді велися книги його на взір книг при городських судах. З жерельного матеріалу можнаби вносити також про існування протопопських судів у кождім окрузі. Справи розглядав сам протопоп. Який був обсяг компетенції того суду, о скільки його за суд можна узнати, не знаємо; протопоп мав мабуть лиш обов'язок розглянути справу та узнати, чи вона надається до трактування в суді єпископа. Він також вирішував спори між подругами в любовний спосіб та судив церковних людей у дрібніщих справах; важніші справи пересилав він до суду єпископа дієцезії. Вищою апеляційною інстанцією для всіх без різниці духовних судів України був суд митрополита; від його рішення не було відклику до царгородського патріарха перед 1686 р. ані до московського, по тім році аж до Петрових церковних реформ. Се відноситься до православних єпархій, крім ставропігій підчинених прямо патріяршій столиці. Уніятські єпархії мали свою другу інстанцію в суді митрополита, а остаточну в Римі. На всякий случай в нашій добі підметова і предметова компетенція духовних судів маліє на кошт світських судів, які однак все ще мусять числитися з більше або менше морально-релігійним характером справ, що перейшли у їх присуд; се проявляється і в сучаснім законодавстві й в сучасній судовій практиці.
